

İSLÂM COĞRAFYASINDA MECÛSİLER (EMEVLERİN SONUNA KADAR)*

Cahid KARA**

Özet

Bu makalede, Hz. Peygamber, Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde gerçekleştirilen fetihler sonucu İslâm coğrafyası içerisinde yer alan ve diğer gayri müslim tebaâ gibi zimmî hukukuna tâbi kılınan Mecûsî halklarla olan ilişkiler incelenmektedir. Bu ilişkiler incelenirken, Mecûsîlerin hukuki statüsü ve ödemiş oldukları vergiler, dinî ve insanî hakları, ekonomik ve sosyal konumları ve tüm bu alanlarda Müslüman halklarla gündelik ilişkileri mercek altına alınmaya çalışılmıştır. Araştırmamızda Mecûsîlerin diğer gayri müslim halkların sahip oldukları haklara sahip, İslâm devletinin birer vatandaşları olarak var olagelen konumlarını devam ettirdikleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mecûsîler, zimmî hukuku, Müslümanlarla ilişkiler, haklar ve özgürlükler.

MADJUS (ZOROASTRIANS) IN THE ISLAMIC GEOGRAPHY (UNTIL THE END OF THE Umayyads)

Abstract

In this article, the relationships with Madjus people (Zoroastrians) who is to be subjected to dhimmi law like other People of the Book as a result of Islamic conquests taken place during the Prophet, Rashed Caliphs and Umayyads are to be examined. While the relationships are to be examined, legal status and taxes paid by, religion and human rights, economic and social positions, and all range of daily life among the Muslim poeple of the Madjus are to be put the relationships under the scope. As a result, we have concluded that the Madjus have rights like what People of the Book have and previous positions as being regular citizens of the Islamic state.

Key Words: Madjus (Zoroastrians), dhimmi law, relationships with Muslims, rights and freedoms.

Giriş

610 yılı Ramazan ayında Mekke şehrinde İslâm'ı tebliğ etmeye başlayan Hz. Peygamber, 628 yılında gerçekleştirilen Hudeybiye Barış Antlaşması'ndan sonra mesajını Arabistan topraklarıyla sınırlı tutmamış, siyasî ve askerî faaliyetleriyle civar devletlere de ulaştırmıştır. Bundan sonraki süreçte Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi

* Adı geçen makale 15.05.2007 tarihinde gerçekleştirilen savunma ile Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen ve aynı adı taşıyan doktora tezinin özetidir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, cahidkara@ibu.edu.tr

farklı dinlere mensup halklar dinî olduğu kadar siyasî açıdan da İslâm'ın mesajıyla muhatap olmuştur. İşte bu diğer din mensubu kitleler arasında Mecûsîleri de zikretmek mümkündür.

Eski İran dinleri arasında esaslı bir yere sahip olan Mecûsîlik, kurucusu Zerdüş'te nispet edilmesinden dolayı Zerdüştlük de denilmektedir.¹ Zerdüş'te Peygamber'in tam olarak ne zaman doğduğu hakkındaki bilgiler kesin olmamasına rağmen,² doğumunun M.Ö. 570 yıllarında olduğu tezi gerçeğe daha doğru gibi görünmektedir.³ İran'ın doğusundaki Partya ile Hirkanya bölgeleri valisi Pers soyundan Viştasp'ın Zerdüş'tün öğretisini kabul etmesi⁴ ile İran'ın dünyevî gücü Zerdüş'tün öğrettiği inançla özdeşleşmiş ve ilerleyişini sağlamıştır.⁵ M.Ö. 331/330 yılında Makedonya kralı Büyük İskender'in Pers topraklarını istila etmesi sonucu Pers hükümlerine sona ermiştir.⁶ Buna rağmen Arsakidler (M.Ö. 230 - M.S. 226) zamanında da Zerdüştlük İran coğrafyasında önemini muhafaza etmiş, Sâsânîler (M.S. 226-651) zamanında yeniden toparlanarak yıkılışına kadar devletin resmî dinî hüviyetini muhafaza etmiştir.

Bölgedeki Arap toplulukları ile Persler, Arsakidler ve Sâsânîler arasında siyasî, askerî ve iktisadî ilişkilerin mevcut olduğu kaynaklarımızda yer almaktadır.⁷ M.Ö. III. yüzyılın ortalarına doğru Irak'ın Hire şehri ve çevresinde Lahmî kabilesi tarafından, Sâsânîlerin verdiği kral unvanı ile bir devlet kurulmuştu.⁸ Hire şehrinde meskûn Lahmîler, Hz. Ebu Bekir döneminde gerçekleştirilen Cuvâsa savaşına kadar (632 veya 633) bölgede varlıklarını korumayı başarmışlardır.⁹ Mecûsîlik başlangıçta her ne kadar İran'da millî karakterli bir din olarak ortaya çıkmışsa da, tarihî süreç içerisinde özellikle Orta Asya'da da yayılma imkânı bulabilmiş, çok az da olsa Araplar arasında kabul görmüştür. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Arap yarımadasında ve Sâsânîlerin birer vilayeti konumundaki Irak, Bahreyn, Ummân ve Yemen'de çok sayıda Mecûsî

¹ EA, "Zoroaster", New York 1957, XXIX, 732.

² Bkz. Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1947, 185; EA, XXIX, 732.

³ Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihinine Giriş*, Ankara 1955, 64; Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1993, 107; Zerdüş'tün, yaklaşık kırk yaşlarında İran'ın doğusundaki Partlar ile Hirkanya bölgeleri satrabı (genel vali) Darius'un (521-486) babası Histasp (Viştasp) ile görüştüğü ve onu kendi dinine davet ettiği bilinmektedir. Bu tarih de (yaklaşık M.Ö. 521), Viştasp'ın hâkimiyet zamanı ile örtüşmektedir. Bkz. Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi*, Ankara 1987, I, 166; EA, XXIX, 732

⁴ Doğrul, 187-198; Schimmel, 64; EA, XXIX, 732.

⁵ Irach J. Taraporewala, *Zerdüş't Dini*, (ter., Nice Damar), İstanbul, 2002, 32.

⁶ Jona Lendering, Magians, www.livius.org/magians 11.02.2004.

⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, İstanbul 1991, III, 272; C.E. Bosworth, "İran and The Arabs Before İslâm", *The Cambridge History of Iran*, (ed. Ehsan Yarshater), London, 1983, Volume III(I), 593.

⁸ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hire", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 122.

⁹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Rusul ve'l-Mülûk*, (tah. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut trz., II, 213; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1963, 65.

nüfus vardı. Dolayısıyla buralarda yerli Araplardan Mecûsî dinine mensup insanlar bulunduğu gibi ticaret, askerlik, vb. çeşitli sebeplerle buralara yerleşmiş Mecûsî İranlılar da vardı. Hz. Peygamber zamanından itibaren geniş Mecûsî coğrafyaya da giren Müslümanlar, buralarda kalıcı fetih hareketlerinde bulunmuşlardır. Binlerce yıllık kadim devlet geleneğine sahip Mecûsîlerin, devletlerini kaybedip siyasî bir erkten mahrum kalmalarıyla hukukî konumları ne olmuştur? Dinlerinin inanç ve ritüellerini icra, âteşkedelerini muhafaza edebilmişler midir? Yahudi ve Hıristiyanlara tanınan dinî ve hukukî hürriyetler kendilerine de tanınmış mıdır? Hâkimiyetine girdikleri Müslümanlarla sosyo-kültürel ve ekonomik ilişkileri ne düzeyde gelişmiştir? Yüzyıllarca üzerinde yaşadıkları atalarının topraklarında yaşamaya devam mı etmişler yoksa tehciere mi zorlanmışlardır?

Biz bu çalışmamızda yukarıdaki sorular çerçevesinde zaman bakımından Emevîlerin sonuna kadar İslâm Coğrafyasında meskûn Mecûsîlerin hayatın çeşitli alanlarındaki yerlerini tespit etmeye çalışacağız.

1. Hz. Peygamber Döneminde Mecûsîlerle İlişkiler

İslâm öncesinde Hz. Peygamber'in Mecûsîlerle doğrudan bir teması olduğuna dair kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bununla beraber, Nevfel b. Abdimenâf'ın Irak toprakları için Sâsânî kirasından ticaret serbestisi imtiyazını alması¹⁰ çerçevesinde Mecûsî bölgelere yapılan ticarî seyahatlar ve Mekke'de nazil olan Hâc suresi 17. âyetinden¹¹ Hz. Peygamber'in ve en azından Kureyş'in Mecûsî toplumun inanç ve gelenekleri hakkında bilgi sahibi olduğunu anlayabiliyoruz. Ayrıca, Mekke'de Hz. Peygamber'in muhaliflerinden Nadr b. Hâris el-Kelede'nin, Hire şehrinden Fars efsanelerini öğrenip Mekkelilere anlatması da bu durumu destekler niteliktedir.¹²

Hz. Peygamber'in Mecûsîlerle doğrudan ilk teması Hudeybiye Barışı sonrasında hicri 6. yılın son ayı Zilkade ve 7. yılın ilk ayı Muharrem'de çevre devlet başkanlarına göndermiş olduğu İslâm'a davet mektupları ile başlamıştır. Bu çerçevede Hz. Peygamber, İran Kısrası II. Hüsrev Perviz (590-628)'e de bir mektup göndermiştir. II. Hüsrev Perviz mektubu yırtmış ve Yemen'deki valisi Bâzân'a bir

¹⁰ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, (tah. Süheyl Zekkâr – Riyâd Zerkâyî), I-XIII, Beyrut 1996, I, 66; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer (294/892), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (ta'lik, Halil Mansur), I-II, Beyrut 1999, I, 209; Muhammed Hamidullah, "Îlâf", *DÎA*, İstanbul, 2000, XXII, 63.

¹¹ "Doğrusu, inananlar ve Yahudiler, Sabîiler, Hıristiyanlar, Mecusiler, ortak koşanlar arasında, kıyamet günü Allah kesin hüküm verecektir. Doğrusu Allah herşeye şahittir." Hâc, 22/17.

¹² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (tah. Mustafa es-Sakkâ ve ark.), I-IV, Beyrut trz., I, 300; C.E. Bosworth, "Iran and The Arabs Before İslâm", *The Cambridge History of Iran*, (ed. Ehsan Yarshater), Vol. III(I), London 1983, 610-611.

mektup yazarak Hz. Peygamber'in kendisine gönderilmesini emretmiştir. İki görevlinin gelip Yemen valisinin mektubunu kendisine vermeleri üzerine Hz. Peygamber onları İslâm'a davet etmiş ve bir gün sonra da Kısra'nın öldürüldüğünü onlara haber vermiştir. Gerçekten de Kısra, 27 Şubat 628'de oğlu Şîreveyh tarafından öldürülmüştür. Bu gelişme üzerine Bâzân ve etrafındakiler Müslüman olmuşlardır.¹³ II. Hüsrev Perviz'in öldürülmesinden sonra uzun bir süre Sâsânî tahtı sükûn bulamamıştır. Şüphesiz Hz. Peygamber, Sâsânîlerin içinde bulunduğu bu siyasî buhranı dinî ve siyasî açıdan değerlendirerek Bahreyn, Umân ve Yemen'deki Sâsânî idarecilerine mektuplar yazmış, onları ve halklarını İslâm'a davet etmiş ve kan dökmeksizin mezkûr bölgeleri İslâm devletinin bünyesine dâhil etmiştir.

Yemen topraklarındaki gayri müslimler Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerden oluşmaktaydı.¹⁴ Belâzürî rivayetlerinde Hz. Peygamber'in erkek olsun kadın olsun ergenlik çağına ulaşan Hecer ve Yemen halkının Mecûsîlerinden cizye aldığını, bir dinar veya bunun karşılığı meâfir kumaşı nispetinde cizye alınmasını şart koştuğunu belirtir.¹⁵ Rivayetlere göre Hz. Peygamber, üç yüz kişilik nüfusa sahip Hecer Mecusilerinden üç yüz dinar cizye almıştır.¹⁶

Sâsânî nüfuzu altındaki Bahreyn bölgesi ve Doğu Arabistan topraklarında Mecûsîlik yaygın olsa da buradaki meskûn Araplar arasında pek de itibar görmemiştir.¹⁷ Bununla beraber kaynaklarımızda çok az sayıda da olsa bölgede meskûn bulunan Temîm kabilesine mensup Zürâre b. Ades, oğlu Hâcib b. Zürâre, Akrâ' b. Hâbis ve Veki' b. Hasan'ın dedesi Ebû Sûd gibi Mecûsîliği kabul etmiş bazı kişilerin adları zikredilmektedir.¹⁸ Kehhâle de bu paralelde, kabilenin Teym ve ed-Deberân adlı putlara tapınmasının yanında, kabile içerisinde Mecûsîliğin de yayıldığını belirtmektedir.¹⁹ Hz. Peygamber zamanında Sâsânîlerin bölgedeki Araplar üzerindeki valisi Münzir b. Sâvâ idi.²⁰ Bölgede Araplar ile birlikte Mecûsî, Yahudi ve Hıristiyanlar

¹³ İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (Riyâd Abdullah Abdülhâdi), I-VIII, Beyrut 1996, I, 125; Taberî, II, 654; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (ter. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1993 I, 357; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001, 249-250.

¹⁴ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, (talik, Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1991, 80; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989, 121.

¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 82-83.

¹⁶ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448), *et-Telhîsu'l-Habîr*, (tah. es-Seyyid Abdullah Hâsim), I-IV, Medine 1964, IV, 126.

¹⁷ Sarıçam, 31

¹⁸ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, (tah. Servet Ukkâşe), Mısır 1992, 621; el-İbşîhî, Ebu'l-Feth Bahâüddin Muhammed b. Ahmed b. Mansûr (854 / 1450[?]), *el-Müstetraf fi Külli Fennin Müstezraf*, (tah. Müfîd Muhammed Kamîha), I-II, Beyrut 1986, II, 174; Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat 1993, VI, 693'te Ebû Sûd, Ebû'l-Esved'dir.

¹⁹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâilu'l-Arab*, Beyrut 1997, I, 132.

²⁰ İbn Hişâm, IV, 607; İbn Sa'd, I, 127; Belâzürî, *Fütûh*, 89; Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdillâh b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut 1995, I, 347.

da yaşamaktaydılar.²¹ Hz. Peygamber Zilkade 8 / Ocak 630'da Ci'râne'den döndükten sonra Alâ b. Abdillah el-Hadramî'yi halkını İslâmiyet'e etmeye davet etmek üzere Bahreyn'deki Münzîr b. Sâvâ'ya göndermişti.²² Nihayetinde Münzîr, Araplar ve İranlılardan oluşan ada halkının çoğunluğu ile birlikte Müslüman olmuştur.²³ Bahreyn bölgesinde yaşayan ve kendi dinlerinde kalmak isteyen Mecûsî, Yahudi ve Hıristiyanlar da cizye ödemeyi kabul etmişlerdir.²⁴ Hz. Peygamber'in Münzîr'in idaresindeki Hecer Mecûsîlerine dair bir mektubu ise şöyledir: "Onlara İslâm'ı arz et. Müslüman olurlarsa, bizim hak ve ödevlerimize aynen sahip olurlar. Kabul etmeyene cizye vardır; kestikleri yenmez, kadınlarıyla nikâhlanılmaz".²⁵ Bahreyn halkı ile yapılan antlaşmalar gereği Hz. Peygamber ilk kez Mecûsîlerden cizye almış oluyordu. Yahudi ve Hıristiyanlardan farklı bir din mensubu olarak Mecûsîlerden Hz. Peygamber'in cizye alması yakın bir gelecekte fetihlerle sınırları genişleyecek olan İslâm dininin, yeryüzündeki diğer dinlere karşı da takınacağı tavrı belirlemiş oluyordu. Bir diğer önemli husus, Yahudi ve Hıristiyanlardan farklı olarak Mecûsîlerin kesmiş oldukları hayvanların etlerinin yenilmesinin ve kadınları ile evlenilmesinin yasaklandığını da görmekteyiz.²⁶

Sâsânîlere bağlı bir bölge olarak Umân'da Hz. Peygamber zamanında Ezd kabilesinden Ceyfer ve Abd adında iki kardeş ortaklaşa hükümranlığı sürdürmekteydiler.²⁷ Kaynaklarımız, Hz. Peygamber'in Umân'a -muhtemelen Ci'râne dönüşü- Zilka'de 8 / Ocak 630 tarihinde Cügendâ'nın iki oğlu Ceyfer ve Abd'i İslâm'a davet için Amr b. Âs'ı gönderdiğini kaydederler.²⁸ Ceyfer ve Abd, Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektubunu kabul ederek Müslüman olmaları üzerine bölgede meskûn kendi dinlerinde kalmak isteyen Mecûsî halka da cizye tarh edilmiştir.²⁹

Şüphesiz ki Doğu ve Güney Arabistan topraklarının hicrî 6. yılda gerçekleşen Hudeybiye Antlaşmasından sonra Arap yarımadasında sağlanan barış ortamında kan dökülmeksizin Medine'deki İslâm devletine iltihakı tesadüf eseri olamaz. Hz. Peygamber'in II. Hüsrev Perviz'e yazdığı mektupla başlayan siyasî olaylar tamamıyla

²¹ Belâzurî, *Fütûh*, 89.

²² İbn Hişâm, IV, 607; Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitabu'l-Emval*, (tah. Muhammed Halil Herâs), Beyrut 1986, 26; İbn Sa'd, I, 127; IV, 495; el-Belazurî, *Fütûh*, 89; Taberî, III, 29; Şâmî, Muhammed b. Yusuf (942/1535), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Raşâd*, (tah. Âdil Ahmed Abdilmevcûd - Ali Muhammed Muavviz), I-XII, Beyrut 1993, XI, 364.

²³ Belazurî, *Fütûh*, 89; Yâkût, I, 348.

²⁴ Belâzurî, *Fütûh*, 89; Yâkût, I, 348.

²⁵ Belâzurî, *Fütûh*, 91; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, (ter. Vecdi Akyüz), trz. 167

²⁶ Taberî, III, 29; Hamidullah, *el-Vesâik*, 165.

²⁷ İbn Sa'd, I, 126; Belâzurî, *Fütûh*, 87; Taberî, III, 29; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 408.

²⁸ İbn Sa'd, I, 126; Taberî, III, 29; Amr b. Âs ile birlikte Ebû Zeyd el-Ensârî'nin de gittiği zikredilmektedir, bkz. Belâzurî, *Fütûh*, 87; *Ensâb*, X, 278.

²⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 88; Taberî, III, 29.

İslâm'ın lehine, bölgedeki Sâsânîlerin ise aleyhine bir süreç içerisinde gelişmiştir. Sâsânîlerin içinde bulunduğu siyasî kargaşa ortamı Hz. Peygamber tarafından çok iyi değerlendirilerek Yemen, sonrasında Bahreyn ve Umân bölgeleri askeri harekât olmaksızın diplomasi trafiği ile İslâm hâkimiyeti altına alınmıştır.

2. Hz. Peygamber Sonrası Mecûsîlerle İlişkiler

2.1. Fetihler ve Antlaşmaların Genel Özellikleri

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan irtidat hareketlerinin tasfiyesinden sonra Müslüman orduları kuzeye Bizans ve Sâsânî topraklarına doğru ilerlemişlerdir. Bölgede gelişen olaylar neticesinde Müslüman orduları Sâsânîlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bölgesel savaşların yanında Sâsânîler Zâtü's-Selâsil (12/633), Kadisiye (15/636), Celûlâ (16/637) ve Nihavend (21/641) savaşlarında aldıkları ağır mağlubiyetlerin neticesinde siyasi olarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Mecûsî coğrafyada gerçekleştirilen fetih hareketlerinde bizim dikkatimizi çeken en önemli husus fethedilen şehir halkları ile akdedilen anlaşmaların içeriğidir. Antlaşma şartları her bir şehir için ayrı olarak ele alınmasına rağmen, fethedilen şehir halklarıyla gerçekleştirilen antlaşmalarda genel olarak, halkın din değiştirmeye zorlanmayacakları, aralarındaki işlerinde eskisi gibi serbest davranacakları,³⁰ sözlerini tuttukları ve cizyelerini ödedikleri sürece zimme hakkına sahip olacakları, iç ve dış düşmanlara karşı can, mal ve savunmalarının yerine getirileceği,³¹ halktan sene içerisinde durumu sıkışık olanlarından o senenin cizye vergisi alınmayacağı,³² âteşkedelerinin yıkılmayacağı,³³ halktan isteyenlerin göç etmelerine izin verileceği, yerinde kalmak isteyenlerin ise itaat etmeleri ve iyi niyetli davranmalarının gerekeceği,³⁴ halkın yıllık bayramlarında oynamalarına ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmayacağı,³⁵ Müslümanlara kılavuzluk yapıp yol gösterecekleri, aldatma yoluna başvurmayacakları,³⁶ İslâm orduları içerisinde

³⁰ Taberî, IV, 137

³¹ Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, (ter. Muhammed Atâ'ullâh), Ankara 1982, 321-323; Fayda, *Gayri Müslimler*, 128-129.

³² Taberî, IV, 155, 157; Sadık Eraslan, *Sosyal ve Politik Sonuçları İtibari ile Hz. Ömer Devri Fetih Hareketleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1997, 176-177.

³³ Belâzürî, *Fütûh*, 313-314.

³⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 263.

³⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 321.

³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 263.

savaşan Mecusi askerlerin cizyeden muaf tutulacakları³⁷ gibi hususlar belirtilmektedir.

Yukarıdaki genel mahiyetli antlaşma maddeleri farklı iki dine mensup insanların bir arada yaşama denemesini yansıtmaktadır. Antlaşmaya varılan maddeler her iki taraf için sosyal hayatı tanzim eden esasları ihtiva etmektedir. Bunun haricinde halkın sahip olduğu dinî, ekonomik, sosyo-kültürel hayat tarzına herhangi bir sınırlama getirilmemektedir. Mecûsîlerle yapılan bazı antlaşma maddelerinde, “Müslümanların kendilerine ayrılan şeylerden başkasını istememeleri”³⁸ gibi bölge halklarının lehine, fatihlerin ise aleyhine hükümlerin konulduğunu görmekteyiz. Şüphesiz bu gibi maddeler, İslâm ordularının bölgede asayiş ve adaleti sağlama isteğini, yağma, kölelik ve kan dökme aşırılıklardan da kaçındığını göstermesi açısından önemlidir. Bölgeye gelen fatihlerin güçlerini mağlup Mecûsî halklar üzerinde istedikleri gibi tasarruf edebilecekken, karşısındaki muhatabının lehinde birtakım haklar tanınması, bir bakımdan Mecûsîlerin hak ve hukukunu korumaya verdiği değeri de göstermektedir. Sykes’ın da dediği gibi Mecûsîler, genelde kabul edildiği üzere İslâm veya kılıç arasında bir seçim yapmaya zorlanmamışlar, fakat cizye vergisi ödeme karşılığında dinlerini devam ettirmelerine izin verilmiştir.³⁹

2.2. Fetihler Sonrası Mecûsîlerin Yerleşim Yerleri

İbn Hurdâzbih (280/893), İbn Havkâl (287/900), İbnü'l-Fakîh (289/902), İstâhrî (340/951'den sonra), Makdisî (390/1000 civarı) gibi Müslüman coğrafyacıların Mecûsî nüfusuna dair müşahedeleri, Mecûsîlerin IV./X. yüzyılın sonuna kadar hâlâ yaygın ve oldukça fazla sayıda İran ve doğusundaki bölge ve şehirlerde yaşamaya devam ettiklerini göstermektedir.⁴⁰ Bu kayıtlar bize, Mecûsîlerin İran’ın İslâm orduları tarafından fethinin üzerinden uzun bir süre geçmesinden sonra bile büyük oranda siyasî güç ve kutsal mabetleriyle dolu topraklarında rahatsız edilmeksizin dinî ritüellerini yerine getirdikleri hakkında reddedilemez kanıtlar sunmaktadır.⁴¹

Mes’ûdî genel bir ifade kullanarak kendi dönemindeki Mecûsî yerleşim bölgelerini belirtmektedir. Buna göre “*Mâhât ve diğer Cibâl şehirleri, Azerbaycan’dan Ermîniye’nin aşağı bölgelerindeki şehirler, Erreên ve Bilkân’dan Bâbu’l-Ebvâb olan*

³⁷ Taberî, IV, 152, 157; Cürçânî, Hamza b. Yusuf (345-428), *Târihu Cürçân*, (tah. Muhammed Abdülmüîd Hân), I-II, Beyrut 1981, I, 45.

³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 396; Ya’kûbî, II, 116.

³⁹ Percy Sykes, *A History of Persia*, London 1958, 536.

⁴⁰ Krş., Morony, “Madjus”, *El*, V, 1112.

⁴¹ Krş., G.K.Narıman, “Persia and Parsis”, *The Iran League*, Bombay 1923, 76.

Derbend'e, Rey, Taberistan, Meskat, Şâberân, Cürcân, Ebr-Şehr (yani Nisâbûr), Herât, Merv ve Horasan'ın diğer şehirleri, Sicistân, Kirmân, Fars, Ahvâz ve Acem toprakları ve bu bölgelere bitişik bulunan diğer yerleşim yerleri; bu şehirlerin hepsi tek bir ülkedir, mülkü tek bir mülktür ve dilleri de birdir."⁴² Mes'ûdî'nin bu tespiti bile bizlere Mecûsîlerin kadîm meskûn bölgelerinde İslâm fetihlerinden sonra da aynen yaşamaya devam edegeldiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Mecûsîlerin Fars bölgesinde de en azından hicrî IV. yüzyılın ikinci yarısına kadar atalarından tevarüs edegeldikleri dinî kitaplarını, âteşkedelerini ve dinî geleneklerini sürdürdüklerini müşahede edebilmekteyiz.⁴³ Bu bölgedeki âteşkedelerin tek tek sayılamayacak kadar çok olduğunu kaynaklarımız bildirmektedir.⁴⁴ Âteşkedelerin sayılarının ancak resmi kayıtlardan (divan) bilinebileceğini İbn Havkal belirtmektedir.⁴⁵ Öyle ki bu dönemde, şehir, kasaba ve köylerde çok sayıda âteşkede vardır ve mabedi olmayan pek az yerleşim yeri bulunmaktadır.⁴⁶ İbn Havkal tüm bunlara ilaveten, bölge içinde Mecûsî nüfusu olmayan evin bulunmadığını, çünkü Fars topraklarının onların anavatanı olduğunu, dinlerini, kitaplarını ve âteşkedelerini kendi hâkimiyetlerinde tutarak bu zamana kadar tevarüs ettirdiklerini zikretmektedir.⁴⁷

Kirmân, Mecûsîlerin dinî geleneklerini devam ettirdikleri önemli şehirlerden biridir.⁴⁸ Hicrî IV. asırda bile bidayetinden bu yana İslâm devletlerinin merkezinde yer alan ve özellikle de Abbasîlerin yoğun etkisinin görüldüğü Irak bölgesinde de çok sayıda Mecûsî nüfusu bulunmaktaydı.⁴⁹

Mecûsî coğrafyanın fethinden sonra Orta Asya'nın kısa zamanda İslâmlaştığını söylemek yanlıştır. Öyle ki, Abbasîler zamanında VIII-IX. yüzyıllarda Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde cereyan eden ciddi boyutlardaki isyan hareketleri, Mecûsîliğin Türkler arasında pek de küçümsenmeyecek bir taraftar kitlesine sahip

⁴² Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 67-68; ayrıca bkz., Sâid el-Endelüsî, *Tabâkâtu'l-Ümem*, (tah. Hayat Bûalevân), Beyrut 1985, 65.

⁴³ İstahrî, 139; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 421, 439.

⁴⁴ İstahrî, 118; İbn Havkal, 273.

⁴⁵ İbn Havkal, 273.

⁴⁶ İstahrî, 100, 118; İbn Havkal, 265, 273; Morony, "Madjûs", *EI*², V, 1112; Boyce, "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire", 95/462.

⁴⁷ İbn Havkal, 292.

⁴⁸ İbn Havkal, 310; İstahrî, *Mesâlik*, 164.

⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 136; Morony, "Madjûs", *EI*², V, 1112.

olduğunu göstermektedir.⁵⁰ Barthold da XI. yüzyılda Buhârâ ve Hârizm'de hâlâ Mecûsîlerin varlığından söz edildiğini belirtmektedir.⁵¹

İlk dönem İslâm fetihlerinden sonra yukarıda da görüldüğü üzere Mecûsîler genel olarak kendi yerlerinde iskâna devam etmişlerdir. Bununla beraber, bazı şehirlerin fetih anlaşmalarında da yer aldığı gibi isteyen Mecusi halklar başka şehir ve bölgelere göç etme serbestisine de kavuşmuşlardır. Örneğin, 22 / 642'de Süveyd b. Mukarrîn tarafından fethedilen Cürcân'da yapılan antlaşma şartlarından birisi de *"Onlardan hiç kimse (yerli halk) aniden çekilip götürülmeyecek ve zincirlere vurulmayacaktır. Her kim çıkıp giderse, gideceği yere kadar güven içinde olacaktır."*⁵² maddesidir. Müslümanlar, verdikleri ahde bağlı kaldıkları sürece Mecûsîleri eski konumlarında bırakmışlar, onlara karışmamışlardır.

2.3. Mecûsî İsyanları

İslâm ordularının Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, İran şehirlerini birer birer ele geçirmesi ile bu harekete bir karşılık olarak yerel bazı direnişler ve sonrasında antlaşmalara uymak istemeyen bazı şehirlerde isyanlar çıkmışsa da,⁵³ Mecûsî coğrafyanın İslâm hâkimiyetine geçmesinden Emevîlerin yıkılışına kadarki dönemde genel anlamda dinî kökenli veya halk isyanı şeklinde bir harekete rastlanmamaktadır. Bununla beraber bu dönemde biri siyasî diğeri de dinî olmak üzere iki dikkate şayan harekete dikkat çekmek istiyoruz.

2.3.1. Kârin İsyanı (ö. 32 / 653)

Hız. Osman zamanında (32/653) Horasan bölgesindeki Kârin'in çıkardığı isyanı bu dönemdeki en önemli siyasî hareket olarak değerlendirebiliriz. Kaynaklarımızda isyanın sebepleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak, isyan bölge halklarının İslâm ordularına karşı çıkmak için bölgedeki komutanların Kârin'in etrafında toplanmalarıyla ortaya çıkan bir hareket olarak görünmektedir.

Kârin, Tabeseyn bölgesinde isyanı başlatmış ve bu bölgeden kendisine çok sayıda katılımlar olmuştur. Kârin'in isyanını haber alan Bâzeğîs, Herât ve Kûhistan bölge halkları da İslâm orduları ile yapmış oldukları antlaşmaları bozarak Kârin'in

⁵⁰ İskender Oymak, "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri", *Türkler*, Ankara 2002, III, 378.

⁵¹ V.V. Barthold, *Four Studies on The History of Central Asia*, (translation from the Russian, T. Minorsky), Leiden 1962, 16.

⁵² Taberî, IV, 152; Cürcânî, *Târihu Cürcân*, I, 45.

⁵³ B.S. Amoretti, "Sects and Heresies", *The Cambridge History of Iran*, (ed. R.N.Frye), London 1975, IV, 486.

birliklerine katılmışlardır. Yeni katılımlarla Kârin'in ordusu 40 bine ulaşmıştır.⁵⁴ Bölgede bulunan komutanlardan Abdullah b. Hâzim'in birliklerinin, isyanın lideri konumundaki Kârin'i öldürmesi ve ordusunu bozguna uğratması ile isyan son bulmuştur.⁵⁵ Böylelikle İslâm orduları yeni yerleşmeye çalıştıkları Horasan'da ortaya çıkan Kârin'in isyanını bastırarak bölgede yeniden hâkimiyet kurmuşlardır.

2.3.2 Bih-Âferîd b. Mâhfervedin Hareketi (ö.131/748-49)

Bu dönemde karşımıza çıkan en önemli dinî-siyasî hareket, Emevîlerin son dönemlerinde ortaya çıkan ve Mecûsîliği, İslâm'ın bazı esasları ile sentezleyerek yeniden şekillendirmeye çalışan Bih-Âferîd b. Mâhfervedin (129/746-47-131/748-49)'in başlatmış olduğu cereyandır.⁵⁶ Kendisi Sîsân olarak da tanınan Bih-Âferîd'in, Nîşâbur'un Havâf bölgesinde yaşadığı bilinmektedir.⁵⁷ Bih-Âferîd 129/746-7 yılında bir kâhin⁵⁸ ve Mecûsî peygamberi iddiasıyla ortaya çıkmıştır.⁵⁹

İslâm dininin bazı ilkelerini Mecûsîliğe uyarlamaya çalışarak Mecûsîliğe yeni bir şekil vermeye çalışan Bih-Âferîd, bu reforme edilmiş yeni Mecûsîlik hakkındaki düşüncelerini Farsça olarak yazdığı bir kitapta açıklamıştır.⁶⁰ Buna göre ateşe tapmayı, kan akrabalığı olan ana, kız kardeş ve kız çocuğu ile evlenmeyi, hayvanları ihtiyarlamadan kesmeyi, ölü hayvan eti yemeği, şarap içmeyi yasaklamıştır. Bunlardan başka güneşe karşı dönmek ve tek diz üzerinde durmak suretiyle günde beş veya yedi defa dua etmeyi, zekât vermeyi, saçları uzatmayı ve Zerdüş'tün peygamberliğine inanmayı emretmiştir.⁶¹ Ayrıca Bih-Âferîd, evlenecek olan gelinlerin mihirlerinin dört yüz dirhemi geçmemesini, yolların tamir edilmesini ve çalıştıkları işlerden elde ettikleri kazançlarının ve mallarının yedide birini (1/7) kemerli taş köprülerin tamirine verilmesini istemiştir.⁶²

⁵⁴ Taberî, IV, 314-315; Rıza, *Osmân b. Affân*, 100-101; Abd al-Husain Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, (ed. R.N.Frye), I-VII, London 1975, 26.

⁵⁵ Taberî, IV, 314-315; Rıza, *Osmân b. Affân*, 100-101.

⁵⁶ Ahmed Saim Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn" *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 138; Amoretti, IV, 489-490; Zarrînkûb, IV, 26.

⁵⁷ Şehristanî, I, 238; Amoretti, IV, 489; Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn", *DİA*, VI, 138.

⁵⁸ İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebi Yakub (386/996), *el-Fihrist*, (ta'lik, İbrahim Ramazan), Beyrut 1998, 418.

⁵⁹ Bîrûnî, *Âsâr*, 210; D. Sourdel, "Bih'âfrîd b. Farwardîn", *EI²*, Leiden 1986, I, 1209; Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn", *DİA*, VI, 138.

⁶⁰ Şehristanî, I, 238; Bîrûnî, *Âsâr*, 210; Sourdel, "Bih'âfrîd b. Farwardîn", *EI²*, I, 1209; Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn", *DİA*, VI, 138.

⁶¹ Şehristanî, I, 238; Bîrûnî, *Âsâr*, 210-211; Sourdel, "Bih'âfrîd b. Farwardîn", *EI²*, I, 1209; Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn", *DİA*, VI, 138.

⁶² Bîrûnî, *Âsâr*, 211.

Şüphesiz ki Bih-Âferîd, bu uzlaşma ile eski dinine yeni bir ruh vermek istemiştir.⁶³ Açıkladığı reforme edilmiş Mecûsîliğin bu yeni mezhebine halktan pek çok kimse icabet etmiştir.⁶⁴ Fakat burada dikkatimizi çeken husus, kaynaklarımızın bildirdiğine göre Bih-Âferîd taraftarlarının herhangi bir silahlı harekete teşebbüs ettiklerine dair bir bilgimizin olmayışdır.⁶⁵

Görüşlerinin geniş halk kitlelerinin üzerinde büyük taraftar bulması üzerine, bu reformu onaylamayan ve dinden yeni dönmelerle daha büyük tehlikenin olacağını sezinleyen Mecûsî din adamları mübed ve hîrbedler harekete geçerek Bih-Âferîd'i Ebû Müslim'e İslâm dinini ve kendi dinlerini ifsad ettiği yönünde şikâyet etmişlerdir.⁶⁶ Ebû Müslim de onu Şebîb b. Dâh ve Abdullah b. Saîd vasıtası ile İslâm'a ve Abbâsî idaresine boyun eğmeye davet etmiştir. Bih-Âferîd, her ne kadar İslâm'ı kabul etmiş görünmekle beraber kâhinliğe devam etmesi sonucu öldürülmüş,⁶⁷ cesedi de Nîşâbur'daki caminin kapısına asılmıştır.⁶⁸

3. Mecûsîlerin Hukûkî, İdarî, İktisadî ve Sosyal Hayattaki Yerleri

3.1. Mecûsîlerin Hukûkî Statüleri ve Yükümlü Oldukları Vergiler

Hız. Peygamber, cizye ayetinin nüzûlünden sonra Yahudi ve Hıristiyanların İslâm hâkimiyeti altında yaşamalarına belli bir miktar vergi ödemeleri şartıyla izin vermişti.⁶⁹ Cizye ödemeyi kabul eden ehl-i kitaba ise Hız. Peygamber'in uygulamaları ile oluşan zimmî hukukuna göre muamele ediliyordu. Zimme, fikhî bir ıstılah olarak İslâm hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun, diğer semavî din mensuplarına koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi ifade etmektedir.⁷⁰ Buna bağlı olarak ehl-i zimme, can ve mal emniyeti, din ve vicdan hürriyeti, askerden muafiyet, gerekirse cizyenin iadesi, kendi hukuklarını uygulama imkânı ve devlet hazinesinden tahsisat gibi haklar elde ediyordu.⁷¹ İslâm'ın en belirgin özelliklerinden biri bünyesindeki topluluklara adlî, sosyal ve kültürel özerkliği

⁶³ Sourdel, "Bih'âfrîd b. Farwardîn", *DİA*, I, 1209.

⁶⁴ İbnü'n-Nedim, 418; Bîrûnî, *Âsâr*, 210.

⁶⁵ Amoretti, IV, 489.

⁶⁶ Şehristanî, I, 238; Bîrûnî, *Âsâr*, 211; Sourdel, "Bih'âfrîd b. Farwardîn", *EI*², I, 1209; Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn", *DİA*, VI, 138.

⁶⁷ İbnü'n-Nedim, 418; Kılavuz, "Bih-âferîd b. Mâhferdîn", *DİA*, VI, 138.

⁶⁸ Şehristanî, I, 238; Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. *İA*, "Bih'âfrîd", MEB, Eskişehir, 1997, II, 603.

⁶⁹ "Kitap verilenlerden, Allah'a, ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dinini din edinmeyenlerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın." Tevbe, 9/29.

⁷⁰ C. L. Cahen, "Zimme", *İA*, MEB, Eskişehir 1997, XIII, 566.

⁷¹ Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, 185.

vermesidir. İslâm hukukunda adlî özerkliğin yapısına göz attığımızda, İslâm'ın her guruba (Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî ve diğerlerine) kendi hâkimleri tarafından yönetilen kendi mahkemelerini kurma izni verdiğini hatta bu konuda cesaretlendirdiğini görürüz. Böylece, adlî özerkliğin hayatın bütün ilişkilerini, sivil, cezaî, dinî ve diğer alanlarını kapsaması amaçlanmıştır.⁷² Bu açıdan Hz. Peygamber'in Hıristiyan Necrânîlulara verdiği hukukî-dinî özerklik ve hürriyetin aynısı, Bahreyn, Umân ve Yemen eyaletlerinde yaşayan diğer gayri müslimlere, İslâm devletine cizye vergisi ödemeleri şartıyla verilmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fethedilen yeni bölgelerde yaşayan halklara da aynı şekilde dinî ve adlî özerklikler vermeye devam edilmiştir.⁷³ Nitekim daha sonraki devirlerde uygulamanın bu yönde olduğu görülmektedir. Örneğin, Kûfe kadısı Şureyh, yalnız Müslümanlar arasında hüküm vermek üzere kadı tayin edildiği için gayri müslimlerin davalarına bakmıyor, haraç topraklarında meydana gelen olaylar hakkında kendisine gelen davaya bakmayı reddediyordu.⁷⁴ Dolayısıyla Mecûsîlerin din adamları mübed ve hîrbedlerin Sâsânîler döneminde aynı zamanda adlî işleri yürütmekle de sorumlu oldukları göz önüne alınırsa, İslâm hâkimiyeti zamanında aynı görevleri icraya devam ettikleri kuvvetle muhtemeldir. Çünkü cizye ödemekle kazandıkları zimmîlik durumları Yahudi ve Hıristiyanlar gibi onlara da çeşitli imtiyazlar ve hukukî konular sağlıyordu.

Kur'ân'da yalnızca bir defa adı geçen Mecûsîler, Hıristiyan, Yahudi ve Sabîîlerle birlikte farklı bir din mensubu olarak tanıtılmaktadır.⁷⁵ Hz. Peygamber hayatta iken yarımada üzerinde yaşayan Yemen, Uman, Bahreyn ve Hecer Mecûsîlerini İslâm'ın siyasî hâkimiyeti altına almış ve bunun karşılığı olarak da onlardan cizye vergisini kabul etmişti. Hz. Peygamber Hecer ve Bahreyn Mecûsîlerinden cizye kabul etmesine rağmen kestikleri hayvanların yenilmemesi ve Mecûsî kadınlarla evlenilmemesi⁷⁶ konularında ise Mecûsîlere ehl-i kitaba davrandığından farklı davranmıştır. Bununla beraber cizyeye muhatap olmaları İslâm toplumu içerisinde kendilerine hukukî bir konum kazandırmış ve diğer ehl-i kitap halklar gibi zimmî sayılmışlardır. Bu sayede mevcut konularını koruyabilmişler, akıl, can, mal, din ve namus gibi insanî temel hakları İslâm devletinin koruması altında olmuştur. Bundan dolayıdır ki İslâm toplumu içinde yaşayan Mecûsîler, Müslümanlardan ayrı olarak dinlerinin alâmet-i

⁷² Syed Mumtaz Ali, *Treatment of Minorities: the İslâmic Model*, www.articles.com/Minorities/treatment_of_minorities.PDF 23.05.2006; ayrıca bkz., Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara, 1979, 222.

⁷³ Atar, 223.

⁷⁴ İbn Sa'd, VI, 431; Atar, 224.

⁷⁵ "İnananlar, Yahudiler, Sabîîler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve (Allah'a) ortak koşanlar... Allah kıyamet günü bunlar arasında hüküm verecektir..." Hacc, 22/17.

⁷⁶ Ebû Ubeyd, 36; İbn Zenceveyh, I, 137.

farfâkasını temsil eden elbiselerini rahatlıkla giyebilmişlerdir.⁷⁷

3.1.1. Cizye

Cizye, İslâm devletinin vatandaşı konumundaki gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu adı almıştır.⁷⁸ Hz. Peygamber, hicrî 9. yılda nazil olan cizye ayetinin inmesi ile aynı yıl Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dûmetülcendel, ertesi yıl Necrân, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer halklarıyla yaptığı barış antlaşmalarına bu yükümlülüğü koymuştur.⁷⁹ Bunlardan Bahreyn, Hecer ve Yemen ahalisi kısmen Mecûsîlerden oluşmaktaydı. Kaynaklarımızda Hz. Ömer ile Hz. Ali'nin Mecûsîlerden cizye almaya devam ettikleri belirtilmektedir.⁸⁰ Cizye miktarı hakkında İslâm hukukunda net bir ifade olmamakla birlikte, ilgili verginin nitelik ve niceliği tarafların durumlarına göre değişiklik arz edebiliyordu. Hz. Peygamber döneminde genellikle bir dinar olarak belirlenen cizye miktarı, Hz. Ömer'in zamanında toplum içerisindeki farklı gelir sahiplerinin durumlarına göre zengin durumdaki erkeklerden yıllık 48 dirhem, orta durumdaki erkeklerden 24 dirhem, geçimini elinin emeği ile temin eden muhtaç erkeklerden 12 dirhem gümüş⁸¹ tarh edilecek şekilde yeniden düzenlenmiştir.⁸² Yapılan antlaşma gereği nakit para alma yerine bölge halklarının İslâm orduları içerisinde askerlik görevini yapma durumunda, Cürcân, Ermîniye ve Ebvâb'da olduğu gibi savaşçılar cizyeden muaf tutulabiliyordu.⁸³ Bazen İslâm devleti için herhangi bir kamusal hizmet karşılığında, yaptıkları işin karşılığı olarak vergiden muaf veya tenzil yoluna gidiliyordu. Örneğin, Hz. Osman zamanında Horasan bölgesinin fethine çıkan Abdullah b. Âmir'in yanına Horasan dihanlarından biri gelmişti. Dihkan, Abdullah'a askeri harekâtında yardım etmesinin karşılığı olarak ne vereceğini sorduğunda, Abdullah b. Âmir kendisinin ve ailesinin kıyamete kadar vergiden muaf tutulacağını söylemiştir.⁸⁴ Emevîlerin Horasan valisi Esed b. Abdullah ise halkının sık sık ayaklanması yüzünden harabe haline gelmiş ve miladî 725 yılına kadar da bu şekilde kalan Belh şehrini yeniden imar etmeyi düşünmüş,⁸⁵ bunun için

⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 65.

⁷⁸ Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 42.

⁷⁹ Sûlî, 214; Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII, 42.

⁸⁰ Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII, 42.

⁸¹ Ebû Yusuf, 285; Yahyâ b. Âdem, 23, Ebû Ubeyd, 44, 45, 70; Sûlî, 215; Fayda, *Gayri Müslimler*, 132.

⁸² Sûlî, 215.

⁸³ Bkz. Taberî, IV, 152, 157; Şiblî, IV, 425.

⁸⁴ Ya'kûbî, II, 116.

⁸⁵ Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410.

de Belh şehrinin imarını İranlı halka yüklemişti; fakat halkın yaptıkları işin bedelini vergilerinden tenzil yoluna gitmesi⁸⁶ bu konuda bir diğer örnek olarak verilebilir.

3.1.2. Haraç

İslâmî dönemde savaş yolu ile ele geçirilen gayri müslimlere ait topraklar devletin hükûmî şahsiyetine ait olarak kabul edildiğinden haraç vergisi, üzerinde oturanlardan alınmaya devam edilmiştir.⁸⁷ Hz. Peygamber döneminde haraç adı ile gayri müslimlerin topraklarından yetişen ürünlerinden vergi alınmasına dair bazı rivayetlere sahibiz.⁸⁸ Hz. Peygamber'den sonra da uygulama benzer şekilde devam etmiştir. Nitekim Hz. Ömer fethedilen Irak topraklarını savaşçılar arasında taksim etmemiş, Sevâd arazisine haraç vergisi koyarak halkını da yerlerinde bırakmıştır.⁸⁹ Haraç miktarlarındaki diğer haberlerde ise topraklar, fetih zamanında kimin elinde ise fetihten sonra da sahipleri elinde bırakılarak aşağıdaki oranlarda haraç vergisi tarh edilmiştir:

Buğday		Cerîb başına		Yılda	2 Dirhem
Yulaf	“	“	“	1	“
Üzüm	“	“	“	10	“
Bahçe mahsulleri	“	“	“	“	10 “
Şeker kamışı	“	“	“	6	“
Pamuk	“	“	“	“	5 “
Yağı çıkarılan tohumlar	“	“	“	“	8 “
Susam	“	“	“	5	“
Yaz sebzesi	“	“	“	“	3 “
Hubûbat	“	“	“	“	3 “

Hurma ise haraçtan muaf tutulmuştur.⁹⁰

⁸⁶ Taberî, VII, 41; Wellhausen, *Arap Devleti*, 223.

⁸⁷ Ebû'l-Ulâ Mardin, "Haraç", *İA*, V/I, 224-225.

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 52; İbn Mâce, I, 586; Hamidullah, *el-Vesâik*, 164-165; Tuğ, 87; Kazıcı, 442; Kallek, "Haraç", *DİA*, XVI, 71.

⁸⁹ Yahyâ b. Âdem, 45, 49; Belâzürî, *Fütûh*, 268.

⁹⁰ Şiblî, IV, 352; Ayrıca Hz. Ömer'in Sevâd bölgesi için koyduğu haraç miktarları için, Ebû Yusuf, 134-135; Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 100; Ebû Ubeyd, 73-75; Belâzürî, *Fütûh*, 268-270; İbn Receb, 81-84; Zeydân, 290; Fayda, *Gayri Müslimler*, 49; kaynaklarımızda zikri geçen yerlere bakıldığında farklı oranlarla karşılaşılmaktadır. Bunun sebebi, Hasan el-Basrî'ye de sorulmuş, o da şu cevabı vermiştir: "Bütün bu farklı miktarlardaki haraçlar, toprakların ve suların çarşı yerlerine yakınlık ve uzaklıklarına göre değişik şekillerde konulmuştur." demiştir; bkz., Belâzürî, *Fütûh*, 271; Fayda, *Gayri Müslimler*, 56.

3.1.3. Diğer Vergiler

Özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fetihler sonucu Mecûsî halklar ile yapılan barış antlaşmalarına cizye ödeme şartının yanı sıra bazı mükellefiyetlerin de yüklendiğini/eklendiğini görmekteyiz. Antlaşmalara getirilen bu şartların özünde bölge halklarının ihtiyaçlarının karşılanması yanında, Müslümanların uzun süreli yolculukları sırasınca misafir edilmeleri şartlarının ilave edilmesi toplumların kaynaşmaları ve İslâmî tebliğ ortamının oluşturulmak istenildiği göz önünde bulundurulmalıdır.⁹¹ Ayrıca bölgede kamunun menfaatine yapılması gereken işlerin otokontrolünü sağlama, şehir ve kasabaların hızlı bir şekilde imar ve ıslah edilme amaçlarına da yöneliktir. Örneğin, Sa'd b. Ebî Vakkas, Celûlâ halkı ile yaptığı barış antlaşmasına göre şehir, halkı haraç ve cizyeden başka güçleri yettiğince ülkenin imarı demek olan yol, köprü ve çarşıların inşasında, toprağın sürülmesinde, yolculara kılavuzluk yapmakta yardımcı olacaklardı. Ayrıca dihanlar da yolculara kılavuzluk edecek ve yemek yedireceklerdi.⁹²

Bununla beraber zaman geçtikçe Mecûsî halklardan ilave vergiler tahsil edilme cihetine gidildiğine şahit olmaktayız. Bunların başında eski bir Mecûsî geleneği olan ve Sâsânîlerde de câri, devlet başkanına Nevrûz ve Mihricân'da hediye sunma âdetidir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bu geleneğin izlerine rastlasak da Mecûsî halklardan resmî vergi olarak toplanmasını Muaviye b. Ebî Süfyân, esasa bağlayarak vali ve haraç âmillerine yazdığı mektuplarla halkın verdiği bu hediyeleri devlet geliri olarak değerlendirmiştir.⁹³ Bu emri ile Muaviye İslâm tarihinde Nevrûz ve Mihricân hediyelerini resmî olarak toplanan ilk halife olmuştur.⁹⁴ Askerî ise ilk Nevrûz ve Mihricân hediyelerinin toplanmasının Haccâc tarafından uygulamaya konulduğunu zikreder.⁹⁵ Ömer b. Abdilaziz, dönemin Kûfe valisi Abdülhamid b. Abdirrahman'a yazdığı bir fermanında Kûfe halkından Nevrûz ve Mihricân hediyesi olarak alınan vergiyi almamasını⁹⁶ bu konuda kendisine herhangi bir şey de gönderilmemesini emretmiştir.⁹⁷ Fakat Mecûsî ve muhtemelen de mevâlidenden alınan hediye adlı bu vergi, Ömer b. Abdilaziz'in halefi Yezid b. Abdilmelik zamanında tekrar uygulamaya

⁹¹ Öztürk, 356.

⁹² Taberî, IV, 32.

⁹³ Ya'kubî, II, 152; Cehşiyârî, 24.

⁹⁴ İbn Abdilber, *el-İstîâb*, III, 473; Zehebî, *el-A'lâm*, IV, 395.

⁹⁵ Askerî, 214; ayrıca bkz. Kalkaşendî, *Subh*, II, 447.

⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 436; Taberî, VI, 569; Askerî, 214; İbn Kayyim, *Ehl-i Zimme*, I, 145; Kalkaşendî, *Subh*, II, 447.

⁹⁷ İbn Sa'd, V, 186; Ya'kubî, II, 214.

konulmuştur.⁹⁸ Yezid, Irak valisi Ömer b. Hübeyre'ye yazdığı mektupla Nevrûz ve Mihricân'da verilen hediyeleri tekrar toplamasını emretmiştir.⁹⁹ İran kökenlilerin Sâsânîler zamanında kendi kısırâ ve valilerine vermiş oldukları bu hediyeleri din ayrılığına bakmaksızın Müslüman yöneticilere takdim etmiş olmaları, şüphesiz onları samimiyetle meşru yöneticiler olarak görmeleri ve onların takdirlerini kazanma arzusu ile yakından ilgili olması şeklinde anlaşılmalıdır.¹⁰⁰

Madenlerden alınan vergi hususunda gayri müslimler, Müslümanların tabi oldukları vergilerle yükümlü idiler. Buna göre bir gayri müslim maden bulsa 1/5'i alındıktan sonra geriye kalan 4/5'i sahibine kalırdı.¹⁰¹

3.2. İdarî ve İktisadî Hayatta Mecûsîler

Hız. Peygamber zamanında özelde Mecûsîlerin genelde gayri müslimlerin vergi memuru, kâtip veya asker olarak devlet memuriyetlerinde çalıştırıldığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.¹⁰² Hulefâ-yi Râşidîn döneminde devlet kademelerinde görev alan Mecûsî isimlere fazlaca rastlayamadık. Bununla birlikte, Hız. Ömer'in bu dönemde Sevâd topraklarının fethinden sonra mezkûr bölgedeki vergilendirmeyi yeni esaslara göre oluşturmak üzere bölgenin ileri gelen Hıristiyan veya Mecûsî insanlarına danışarak eski vergi usulünü öğrenmek istediğini görmekteyiz.¹⁰³

Sâsânî imparatorluğunun yıkılışından sonra hayatta kalmış yerel aristokrasinin hizmetlerini, Müslüman liderler uzun bir süre kullanmışlardır. Her ne kadar dihan ve merzûbanlar bazen Müslüman olmaya davet edilmişlerse de, onların İslâm hükümeti ile olan işbirlikleri dinî ilişkiye bağlı olarak değil, genelde siyasî ve ekonomik bir gereklilik olarak belirmiştir.¹⁰⁴ Gayri müslimlerin devlet memuriyetlerinde aktif görev almaları daha çok Emevîlerin devlet yönetimine geçmesiyle artmıştır. Bu dönemde Mecûsîler, Emevîler'in hâkimiyetindeki Basra ve Horasan'da çeşitli devlet memurluklarında bulunmuşlardır.¹⁰⁵ Bu bakımdan Bernard Lewis özellikle Muaviye dönemi Emevî hilafeti hakkında, "Arapçılık vasfından daha çok Sâsânî ve Bizans'ın

⁹⁸ Askerî, 214.

⁹⁹ Ya'kûbî, II, 219.

¹⁰⁰ Gerlof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîa ve Mesîh Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (ter. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara 1986, 31-32; Söylemez, *Kûfe*, 325.

¹⁰¹ Ebû Yusuf, 107.

¹⁰² Öztürk, 381.

¹⁰³ Ebû Yusuf, *Harâc*, 136; Şiblî, IV, 353, 358.

¹⁰⁴ De Bruijin, "İran-Religions", *EI*², Leiden 1978, IV, 44.

¹⁰⁵ Morony, "Madjûs", *EI*², V, 1110.

halefi olarak kendini göstermiş ve onların idari teşkilat ve memurlarını değiştirmeden devam ettirmiştir." demektedir.¹⁰⁶

3.2.1. Vergi Memurları

Gayri müslimlerle yapılan antlaşmalara bağlı olarak takdir edilen vergilerin toplanması için Hz. Peygamber'in kendi vergi memurlarını gönderdiği bilinmektedir. Bu durum büyük oranda Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de aynı şekilde devam etse de¹⁰⁷ Emevîlerle birlikte gayri müslimlerin devlet kademelerinde istihdamına yoğun bir şekilde başlanıldığını görmekteyiz. Emevîler özellikle Mecûsî nüfusun yoğun olduğu Irak, Fars ve Horasan bölgelerinde Mecûsî vergi memurlarının istihdamında bir problem görmemişlerdir. Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd, bölgesindeki dihkanları zekât ve haraç toplamak için görevlendirmiştir.¹⁰⁸ Emevîler dönemi Mecûsî vergi memuru olarak dönemin renkli şahsiyetlerinden biri Abdullah b. Mukaffa'nın babası Dâzeveyh'tir. Dâzeveyh, Haccâc'ın Irak ve Fars valiliği zamanında adı geçen bölgede vergi tahsildarlığı yapmıştır. Hayatının sonuna kadar Mecûsî olarak yaşayan Dâzeveyh,¹⁰⁹ Basra'da ikamet etmiş ve ölümüne kadar Âmir b. Dübâre'nin¹¹⁰ kâtipliğini de yapmıştır.¹¹¹ Emevîlerin Hişâm b. Abdilmelik (105-125/724-743) dönemi valilerinden Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî'nin genelde gayri müslimleri özelde ise Mecûsîleri yoğun bir şekilde istihdamı bilinen bir gerçektir. Kendisi bu konuda devlet hizmetinde Mecûsî dinine mensup memurlar kullanmakta mahzur görmemiştir.¹¹² Bununla birlikte, Hâlid'in Müslümanların başına bazı Hıristiyan ve Mecûsî görevliler tâyin etmesi,¹¹³ haraç toplama ve bazı idare işlerinde Mecûsîlere görev vermesi,¹¹⁴ Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsîler lehinde karar alması¹¹⁵ ve gayri müslim tebaâyı himaye etmesi¹¹⁶ gibi konular araştırmacılar tarafından onun azledilme sebepleri arasında gösterilmektedir.

¹⁰⁶ Lewis, *Araplar*, 93.

¹⁰⁷ Öztürk, 389-390.

¹⁰⁸ Taberî, V, 523; İbnü'l-Esîr, III, 323-324.

¹⁰⁹ İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130.

¹¹⁰ Benû Mürre kabilesine mensup olan Âmir b. Dübâre, Emevîler'in son döneminde ordu komutanlığı yapmıştır; İbn Kuteybe, 418.

¹¹¹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 289.

¹¹² Wellhausen, *Arap Devleti*, 156; K.V. Zettersteen, "Hâlid", *İA*, Eskişehir 1997, V/1, 142; Abdülkerim Özaydın "Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 282.

¹¹³ Taberî, VI,131; İsfehânî, *el-Eğânî*, XXII, 22; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara 2001, 115; Özaydın, "Hâlid", *DİA*, XV, 282.

¹¹⁴ Atçeken, 50.

¹¹⁵ İsfehânî, *el-Eğânî*, XXII, 22; Atçeken, 50.

¹¹⁶ Özaydın, "Hâlid", *DİA*, XV, 282.

Horasan bölgesinde de antlaşmalarla tespit edilen vergi miktarlarını halktan toplama ve mahallindeki Arap temsilciye teslim etme işini bölgedeki dinî cemaat önderleri ile prensler ortaklaşa yürütüyorlardı. Bu durumda Mecûsîlerden de merzûbânlar vergi topluyorlardı.¹¹⁷ Mesela 105 / 723 yılında Horasan bölgesinde merzûbân olarak görev yapan Behrâm Sîs,¹¹⁸ Mecûsîlerin vergilerini topluyordu.¹¹⁹ Mecûsîlerin Semerkant lideri Muğh da, İslâm devletinin idaresi altında vergileri toplamakla birlikte kendi maiyetini vergiden muaf tutabiliyordu.¹²⁰

3.2.2. Haraç Kâtipleri

Haraç, öşür ve cizye vergisi gibi vergileri idare eden divan dairesi, İslâm'dan önce Irak'ta hâkimiyet süren Sâsânîlerin sahip olduğu şekil ve tarzda Farsça olarak devam etmiştir. Farslardan olan zimmîler bu dairenin haraç divanının kâtipliğini yapıyorlardı ki bu durum Abdülmelik dönemine kadar devam etmiştir.¹²¹

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde her ne kadar Mecûsîlerden kâtip isimlerine rastlamasak da fetihlerin genişlemesi ile eski memurların kullanımına devam edildiğini düşünmekteyiz. Emevîler döneminde de gayri müslimlerin devlette istihdamına devam edilmiştir. Bu kâtiplerden Mecûsî dininde olduğu halde haraç divanında çalışan görevliler karşımıza çıkmaktadır. Emevîlerin ilk dönem Irak bölge valisi Ziyâd b. Ebîh (53 / 672), haraç işleri için haraç kâtiplerinin bilgili Acem reislerinden olması gerektiğini söylerdi.¹²² Ziyâd b. Ebîh, tespit edebildiğimiz kadarıyla resmî olarak Mecûsî haraç kâtibi istihdam eden ilk yöneticidir. Bu dönemde Mecûsî kâtiplerin önde gelenlerinden biri Zâdân Ferruh adlı kâtiptir. Muaviye Irak'a 50 / 670 yılında Ziyâd b. Ebîh'i vali olarak atadığında Ziyâd'ın haraç kâtibi Zâdân Ferruh idi.¹²³ Haccâc da Irak'a vali olunca Zâdân Ferrûh b. Bîrî'yi kâtipli yapmıştır.¹²⁴ Belâzürî, Haccâc'ın, Zâdân Ferrûh'un İbnü'l-Eşas isyanında (81/701) öldürülmesinden sonra haraç kâtipliği görevine oğlu Merdânşâh'ı atadığını kaydetmektedir.¹²⁵ Zâdân Ferrûh haraç kâtipliği görevinde yalnız olarak çalışmamıştır. Yanında kendi gibi İran kökenli -muhtemelen Mecûsî- olan daha pek çok kâtipli birlikte çalışmıştır.¹²⁶ Bu

¹¹⁷ Kitapçı, *Orta Asya*, 312.

¹¹⁸ Taberî, VII, 21.

¹¹⁹ Kitapçı, *Orta Asya*, 312-313.

¹²⁰ Taberî, VII,173; Barthold, *Four Studies*, 16; Kitapçı, *Orta Asya*, 313, 315.

¹²¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 244.

¹²² Ya'kûbî, II, 163.

¹²³ Halife, *Târih*, 212.

¹²⁴ Belâzürî, *Ensâb*, VII, 324.

¹²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, VII, 330.

¹²⁶ Sûlî, 192.

durum bize Mecûsî kökenli kâtiplerin haraç kitâbeti bürokrasisinde görev üstlendiğini göstermesi açısından önemlidir.

Cehşiyârî'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre Horasan'da da Irak valisi Yusuf b. Ömer'in gayri müslimlerin çalıştırılmasını yasaklayan emrine kadar kitâbet işinde yoğun olarak Mecûsî kâtipler çalışıyor ve kayıtlar Farsça tutuluyordu. Yusuf b. Ömer, 124/741 senesinde Nasr b. Seyyâr'a gönderdiği bir mektupla zimmîlerin görevden alınmasını ve kayıtların Arapça'ya dönüştürülmesini emretmiştir.¹²⁷ Böylece çoğu kâtiplerinin Mecûsîlerden oluştuğu ve hesaplarının Farsça tutulduğu Horasan divanları da Arapça'ya çevrilmiştir.¹²⁸

Haccâc'ın bir diğer Mecûsî haraç kâtibi ise Vehzâz b. Yezdâd'dır. Haccâc, Vehzâz'ı İsbahân'ın haraç işlerine bakması için bölgeye göndermiştir.¹²⁹ Mervan b. Muhammed (127-132/744-749) döneminin valilerinden Abdullah b. Ömer'in Ahvâz valisi olan Süleyman b. Habîb'in haraç kâtibi Mâcusebs b. Behram'dır.¹³⁰ Haccâc dönemi bir diğer Mecûsî kâtip, Abdullah (Rûzbîh) b. Mukaffa (Dâzeveyh)'dir. İbnü'l-Mukaffa', babasının Divânu'l-Harâc'daki görevi nedeniyle Basra'da Arap kültür ve geleneğine göre yetişmesine rağmen Abbasilerin Kirmân valisi İsa b. Ali'nin hizmetinde bulununcaya kadar Mecûsî dininin bir mensubu olarak devlet memurluklarında bulunmuştur.¹³¹ Sonrasında İbnü'l-Mukaffa', İran'ın çeşitli büyük şehirlerindeki Arap valilere kâtiplik yapmıştır.¹³²

126 / 744 yılında Yezid b. Velid (126 / 744) tarafından Irak valiliğine atanan Abdullah b. Ömer b. Abdilaziz de haraç kâtibi olarak muhtemelen Mecûsî Rûzbehân'ı görevlendirmiştir.¹³³ Velid b. Yezid (125-126/743-744) en önemli müzisyenlerinden biri olan Yunus el-Kâtib'in babası Süleyman b. Kürd b. Şehriyâr da divan kâtipliği yaparken İslâm'a girmiş ve akabinde fakîh olmuştur.¹³⁴ Abdullah b. Zübeyr'in Irak valisi sıfatı ile 67-71/687-691 yılları arasında bölgede görev yapan Mus'ab b. Zübeyr de muhtemelen Mecûsî olan Bâzîn sahibi Sâz-zâz'ı haraç kâtibi tâyin etmiştir.¹³⁵

¹²⁷ Cehşiyârî, 67; Öztürk, 402.

¹²⁸ Krş., Kallek, "Haraç", *DİA*, XVI, 79.

¹²⁹ Ebû Nuaym, *Târih*, I, 62.

¹³⁰ Cehşiyârî, 99.

¹³¹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 289-290; Zehebî, *A'lâm*, VI, 208; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 151; Ateş, "İbnü'l-Mukaffa", *İA*, V/2, 864-865; Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, XI, 130.

¹³² Belâzürî, *Fütûh*, 343, 451; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 289; Ateş, "İbnü'l-Mukaffa", *İA*, V/2, 684; Durmuş, VI, 130.

¹³³ Halife, *Târih*, 382; Ateş, "İbnü'l-Mukaffa", *İA*, V/2, 685.

¹³⁴ İsfahânî, *el-Eğânî*, IV, 390; İrfan Aycan, "Mûsikî", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, 141.

¹³⁵ Cehşiyârî, 80.

3.2.3. Askerler

Hız. Peygamber zamanında İslâm ordusu içerisinde görev almış herhangi bir gayri müslime rastlanmamaktadır. Fakat İslâm fetihleri ile Müslümanların diğer toplumlarla karışması sonucu diğer bürokrasi kademelerinde olduğu gibi ordu içerisinde de gayri müslim tebaadan faydalanılma yoluna gidilmiştir. Özellikle Hız. Ömer devrinde Mecûsîler de İslâm ordusuna kabul edilmeye başlanmıştır.¹³⁶

Özellikle askeri hizmetlerden muafiyet karşılığında kabul edilen cizye vergisi, gayri müslimlerin İslâm ordusu içerisinde savaşmaları, herhangi bir şekilde yardımda bulunmaları karşılığında onlardan ilgili sene için alınmıyordu. Bu durumu Mecûsî coğrafyada yapılan fetihlerin sonucunda Cürcan, Ermîniye ve Ebvâb gibi bölge ve şehir halklarıyla yapılan çeşitli antlaşmalarda görebiliriz.¹³⁷

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Mecûsîlerin İslâm ordusunun saflarında savaşmaya başlaması, Emevîler döneminde de devam etmiştir. Mecûsî coğrafyanın fethedilmesi ile birlikte bazı yetenekli askerî birlikler İslâm ordusu içerisine dâhil edilmişlerdir. Örneğin hicrî 53 yılı sonu veya 54 yılı başlarında Horasan valiliğine atanan Ubeydullah b. Ziyâd, Beykent, Nesef ve Râmitîn bölgelerini fethetmiş, Buhârâ şehrini de kuşatmıştır. Yapılan barış antlaşması sonucunda Ubeydullah ayrıca Buhârâ'dan Basra'ya dönerken yanına iyi ok ve yay kullanan 2000 (veya 4000) savaşçı götürmüş, bunlara maaş tahsis ederek Basra'da iskân ettirmiş¹³⁸ ve bu birliklerden kendine özel muhafız taburu kurmuştur.¹³⁹

Buhârâ'ya ikinci sefer, Muaviye'nin Horasan valiliğine 56/675'te Saîd b. Osman'ı getirmesi ile gerçekleşmiştir. Saîd b. Osman bu seferinde Semerkant üzerine yapacağı sefer için Buhârâ melikesi Hatun, Saîd'e Semerkant seferinde kılavuzluk yapacak adamlar vermiş ve asker yardımında da bulunmuştur.¹⁴⁰

Emevîler döneminin ünlü Harihî reislerinden Katarî b. el-Fücâe'nin (78 / 697) öldürülmesinde de Taberistan'daki yerel askerî kuvvetlerden faydalanılmıştır. Katarî, Taberistan'ı işgal edince bölge İspehbed'i, Haccâc tarafından Katarî ile savaşması için

¹³⁶ Şiblî, IV, 392.

¹³⁷ Taberî, IV, 150, 152, 157; İbnü'l-Esîr, III, 12; Cürcânî, *Tarihu Cürcân*, I, 45; Şiblî, IV, 425.

¹³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 401; Narşâhî, 62; Taberî, V, 297; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1988, 146; Şeşen, "Buhârâ", *DİA*, VI, 363; Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı", *OMÜİFD*, Samsun 1990, I, 55.

¹³⁹ Taberî, V, 298; Gibb, *Orta Asya*, 18.

¹⁴⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 401; Gibb, *Orta Asya*, 19; Kurt, 148.

gönderilen Süfyan b. el-Ebred el-Kelbî'nin komutasındaki birliklere kendi süvarileri ile katılmıştır.¹⁴¹

Emevîlerin güçlü valilerinden Kuteybe b. Müslim de, Orta Asya'da fetihlerde bulunurken yer yer ordusunda bölge halklarından faydalanmıştır. Arap ordularıyla birlikte hizmet gören, mahallî halkın çıkarmaya mecbur olduğu bu kuvvetlerin mevcudu 10 bin ile 20 bin arasında değişiyordu.¹⁴² Kuteybe 93 / 711-712 yılında Semerkant'ı fethinde Hârizm ve Buhârâ halkından büyük ölçüde askerî bakımdan destek almıştı.¹⁴³ Kuteybe'nin yerli halkın da bulunduğu bu ordunun içinde usta okçulardan oluşan ve attığını vuran bir okçu sınıfı bulunuyordu.¹⁴⁴

Emevîlerin Horasan bölgesinde fetihlerde bulunmasıyla birlikte, İslâm ordusu içerisinde yabancı unsurların yer aldığını görmekteyiz. Gibb'in de ifade ettiği gibi bu durumun başlıca sebebi, orduların gerisinde bir ihtilâl tehlikesine maruz kalmaktansa yerli askeri birlikleri Arapların hizmetiyle meşgul etmek daha makul bir çözüm olacaktı. Çeyrek asrı geçkin bir süreden beri, Orta Asya'nın fethinde gelişen olaylar, Haccâc ile Kuteybe'ye yalnız Buhârâ'nın fethi için dört sene uğraşmış olan Arap kuvvetlerinin Semerkant'ı ele geçirmek gibi daha büyük ve önemli bir görevi yalnız başına başarmaya güçlerinin yetmeyeceğini anlamış olmaya yöneltmiştir. Kuteybe'nin önceki fetihlerindeki yavaş ilerlemeye karşılık sonraki fetihlerindeki hızı ancak bu şekilde -yani ordusuna yerli kuvvetlerden aldığı destek ile - açıklanabilir.¹⁴⁵ Yerli halktan asker toplama usulünün ortaya çıkmasıyla, Emevî ordusundaki gayri müslim askerlerin sayıları sürekli bir şekilde artmaya devam etmiştir.¹⁴⁶

3.2.4. Ustalar

Müslümanların Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Arap yarımadasından çıkarak Bizans'ın bölgedeki ve Sâsânîlerin ise tüm hazine ve topraklarına sahip olmalarıyla değişen hayat şartları beraberinde gösterişli saray ve ev inşa etmeyi getirmiştir. Fakat bina yapımı Araplar için oldukça yabancı bir meslek olduğundan, sahip oldukları topraklarda yaşayan gayri müslim ve mevâli halka imar ve inşâ işlerinde aktif olarak görev vermişlerdir.

¹⁴¹ Belâzürî, *Ensâb*, V, 439; Ya'kûbî, II, 193; Taberî, VI, 309-310; İbnü'l-Esîr, IV, 68-69; İbn İsfendiyar, Muhammed b. el-Hasan (613/1246'dan sonra), *History of Tabaristan*, (by Edward G. Browne), Leiden 1905, 104'te Katarî'yi öldüren İspehbed Ferruhân olarak geçmektedir.

¹⁴² Gibb, *Orta Asya*, 35, 42; Ayrıca bkz., Taberî, VI, 470, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 126, 131; Kurat, VI/5; Barthold, *Türkistan*, 239.

¹⁴³ Taberî, VI, 473-474; Barthold, *Türkistan*, 239.

¹⁴⁴ Taberî, VI, 474-398.

¹⁴⁵ Gibb, *Orta Asya*, 35.

¹⁴⁶ Gibb, *Orta Asya*, 35.

Bu ustalardan ilk olarak Hz. Ömer döneminde Hemedan halkından olan Rûzbeh b. Bozorgmehr b. Sâsân adlı kişiye rastlamaktayız. Rûzbe, Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından Kûfe'ye yerleştirilmiş ve dâru'l-imâre olarak kullanılmak üzere bir saray inşa etmesi talep edilmişti.¹⁴⁷ Rûzbe, Kûfe sarayını kısırların Hire'deki yapılarının kalıntılarından inşa etmiştir.¹⁴⁸ Aynı şekilde 17 / 637'de Sa'd, Kûfe mescidini de Rûzbe'ye yaptırtmıştır.¹⁴⁹ Meydana gelen hırsızlık olayından sonra Rûzbe, devlet hazinesini camiye yakın bir yere kadar uzatmıştır.¹⁵⁰

Erken dönem Hicâz'daki imar faaliyetlerinde İranlı usta ve mimarların görev aldıklarını görmekteyiz. Bu konuda Muaviye b. Ebi Süfyan -büyük bir ihtimalle- devlet başkanı iken Mekke'de "er-Rugt" adlı, Irak'tan getirttiği İranlı ustalara tuğla ve kireçten bir ev yaptırtmış;¹⁵¹ Abdullah b. Zübeyr, halifeliğini ilan ettiği 64 / 683'lü yıllarda Şam ordusu tarafından tahrip edilmiş olan Kâbe'nin inşası için dışarıdan İranlı ve Rum usta ve mühendisler getirtmiş;¹⁵² Horasan valisi Esed b. Abdullah, halkının sık sık ayaklanması yüzünden harabe haline gelen Belh şehrini yeniden imar etme işini¹⁵³ İranlı tebâya yükleyerek sorumluluğu Nevbahar dihkani Ebû Hâlid b. Bermek'e vermiştir.¹⁵⁴

3.3. Mecûsîler'in Sosyal Hayatları

3.3.1. İlmî Hayat

İslâm öncesinde Arapların Hire'deki İranlılarla canlı ilişkilerinden mütevellid, Mecûsî kültüründen ve kısmen de mitolojik edebiyatından haberdar olduklarını kısaca bahsetmiştik. Müslümanlar, fetihler sonrası Mecûsîlerin yaşadığı şehirlere yerleşmeleri ve buralarda Mecûsî ilim adamlarıyla karşılaşmaları sonucu Mecûsî kültürüne karşı ilgileri hayatın normal akışı içerisinde devam etmiştir. İbrahimî geleneğe sahip yeni bir din ile kadîm bir dine mensup iki farklı millet arasında bilgi alışverişi ve fikrî tartışmaların yaşanması gayet normaldir. Fakat Müslümanlarla Mecûsîlerin tartışmalarına incelediğimiz dönem içerisinde anekdot niteliğinden daha ileri boyutta bir bilgi dağarcığına kaynaklarımızda rastlayamadık. Ancak bu konulara

¹⁴⁷ Taberî, IV, 48; Yâkût, IV, 305; Hamidullah, *el-Vesâik*, 417.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, II, 369.

¹⁴⁹ Taberî, IV, 48; Söylemez, *Kûfe*, 36.

¹⁵⁰ Taberî, IV, 346; Şiblî, IV, 372.

¹⁵¹ İsfehânî, *el-Eğânî*, III, 278; Aycan, "Musiki", *Emevîler Dönemi*, 121.

¹⁵² İsfehânî, *el-Eğânî*, III, 274; R. Levy, "Persia and The Arabs", *The Legacy of Persia*, edited by A.J. Arberry, London, 1953, 77; Aycan, "Musiki", *Emevîler Dönemi*, 121.

¹⁵³ Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410.

¹⁵⁴ Taberî, VII, 41; Wellhausen, *Arap Devleti*, 223.

ait tartışmalar daha çok Abbasî dönemi içinde görülmektedir. Buna rağmen kaynaklarımızda az da olsa bazı anekdotlara rastlamaktayız.

Turtûşî'nin bildirdiğine göre biri Kaderî mezhebine mensup diğeri Mecûsî iki kişi kendi aralarında tartışıyorlardı. Kaderî, Mecûsî olan zata: "Sen niçin Müslüman olmuyorsun?" diye sorduğunda Mecûsî, "Şayet Allah dilese idi ben Müslüman olurum" diye cevap verdi. Bunun üzerine Kaderî olan zat, Muhakkak ki Allah Teâlâ senin Müslüman olmanı diliyor; fakat Şeytan seni engelliyor." dediğinde Mecûsî, "O halde ben, o ikisinin daha kuvvetlisi ile beraberim." diye cevap verdi.¹⁵⁵

Ebû Müslim, Rebûlâhir 130 / Aralık 747'de Merv'e girdiğinde, halka "Şehrinizde hakîm (bilge) biri var mı?" diye sormuştu. Bunun üzerine halk, "Evet, filan Mecûsî kişi." diye birini göstermişlerdi. Adı geçen kişiyle görüşen Ebû Müslim, o zata: "Niçin kendine hakîm lakabını verdin?" diye sordu. Mecûsî hakîm ise: "Çünkü benim bir ilahım var; ayağımın altına onu almadıkça bir güne başlamıyorum." dedi. Bu cevaba karşı Ebû Müslim kızmış olacak ki: "Kılıçla karşılık vermek gerekir." deyince, hakîm zat: "Bir saniye ey emir! Kitabınızda "Gördün mü o kimseyi ki kendi hevâsını kendisine tanrı edinmiş.¹⁵⁶" ayetini okumuyor musunuz?" diye sormuştu. Ebû Müslim'in: "Evet" demesi üzerine de: "Şüphesiz ki ben, nefsimin bana galip gelmemesi için ayağımın altına alıp eziyorum" dedi. Ebû Müslim de bunun üzerine: "Söylediği şey haktan başka bir şey değildir." demiştir.¹⁵⁷

Mecûsîlerle Müslümanların ilim alış verişi sadece bu kadarıyla sınırlı kalmamıştır. Özellikle Abbasiler döneminde büyük bir atılım yapacak olan yabancı ilmî eserlerin Arapçaya çevrilmesi işi daha Emevîler zamanında başlamış olmakla beraber, tercüme faaliyetlerinin bu dönemde emekleme çağını yaşadığını söylemek yanlış olmaz. Farsça eserlerin Arapça'ya çevirme işi kaynaklarımızın bildirdiğine göre genelde Müslüman müellifler tarafından yapılmıştır.¹⁵⁸ Dolayısıyla Emevîler döneminde ilmî faaliyetlere katkıda bulunmuş Mecûsî ilim adamlarına rastlayamadık. Yalnız Mecûsî kökenli müellif olarak karşımıza Haccâc'ın kâtibi Zâdân Ferrûh (b. Bîrî) çıkmaktadır. Adı geçen şahsın çocuk terbiyesi hakkında bir eser yazdığını İbn Nedîm rivayet etmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Turtûşî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Velid b. Muhammed (521/1126), *Sirâcu'l-Mülûk*, (ter. Said Aykut), İstanbul, 1995, 485.

¹⁵⁶ Câsiye, 45/23.

¹⁵⁷ Bahâüddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed Âmilî (1031/1622), *el-Keşkûl*, I, 323, www.alwaraq.com 18.11.2006.

¹⁵⁸ Bkz., Câhız, *el-Beyân*, III, 722-723; İbnü'n-Nedîm, 149, 150.

¹⁵⁹ İbn Nedîm, 383; Bundan ayrı olarak *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, "Abbasiler'de Kültürel Faaliyetler," İstanbul, 1986, III, 458, adlı eserde Zâdân Ferrûh b. Bîrî'nin, Kuteybe b. Müslim tarafından Horasan'dan Haccâc'a gönderilen İran coğrafyasına dair bir eseri Pehlevîce'den

3.3.2. Mecûsî Hizmetçi İstihdamı, Kestiklerinin ve Pişirdiklerinin Yenilmesi Meselesi

Hız. Peygamber'in Mecûsîlerin kesmiş oldukları hayvanları Müslümanların yemesini yasakladığını daha önce ilgili yerlerde belirtmiştik. Bununla beraber Hız. Peygamber, Mecûsîler tarafından imal edilen diğer yiyeceklerin yenilebileceğini¹⁶⁰ tencerelerinin kullanılabileceğini¹⁶¹ belirtmiş, sahabiler de bu konuda Mecûsîler'in getirdikleri suyun içilebileceğini¹⁶² meyvelerinden olan hediyelerin¹⁶³ ve yaptıkları ekmeklerin yenilebileceğini¹⁶⁴ ifade etmişlerdir.

Tabîînin ileri gelen âlimlerinden İbrahim en-Nehâî,¹⁶⁵ Saîd b. Cübeyr¹⁶⁶ ve Hasan el-Basrî kendilerine hizmet eden, yemek ve içecek hazırlayan ve diğer işlerini gören Mecûsî hizmetçi ve köle kullanmakta herhangi bir sakınca görmemişlerdir.¹⁶⁷ Enes b. Malik'in oğlu Ebû Bekir'in toprağını işleyen Mecûsî işçileri vardı. Ebû Bekir, bu işçileri ziyaret ettiğinde onlar için "Allah ömürlerinizi uzun etsin ve mallarınızı çoğaltsın." diye dua ettiği, işçilerin de bu duadan dolayı sevinç duydukları rivayet edilmektedir.¹⁶⁸

Hadis kaynaklarımızda yer alan yukarıdaki rivayetler ilk dönem İslâm toplumundaki Müslümanlarla Mecûsîlerin ilişkilerini betimlemesi yönünden bazı bilgiler sunmaktadır. Çekilen kırmızı çizgilerin ötesinde sahabe ve tâbîînin Mecûsîlerle ilişkileri geliştirme noktasında genelde gayet rahat oldukları göze çarpmaktadır.

Arapça'ya tercüme ettiği belirtilmektedir. Fakat biz bilginin geçtiği dipnotları araştırdığımızda ana kaynaklardan bu bilgi ulaşamadık. Ayrıca tarihen de Haccâc'ın kâtibi Zâden Ferrûh b. Bîrî, İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında (81 / 701) yılında Basra'da öldürülmüştü (bkz. "Haraç Kâtipleri" bölümü). Kuteybe b. Müslim'in Rey'e ve sonrasında Horasan valiliğine getirilmesi ise İbnü'l-Eş'as isyanı sonrasında 83 / 702 yılından sonraya rastlamaktadır. Dolayısıyla da Zâdan Ferrûh'un adı geçen tercüme yapıması mümkün görülmemektedir.

¹⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 131.

¹⁶¹ Tirmizî, Muhammed b. İsa Ebû İsa (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, (Ahmed Muhammed Şâkir ve arkadaşları), I-V, Beyrut trz., IV, 129.

¹⁶² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 433.

¹⁶³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 467.

¹⁶⁴ Dârekutnî, IV, 296; "...Mecûsîlerin yemeklerini yemekte..", Beyhakî, IX, 285.

¹⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 108.

¹⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 140; VI, 109.

¹⁶⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 149; ayrıca bkz., age., VI, 467, hadis no:32677, 32678.

¹⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 108.

3.3.3. Mecûsîlerle Evlilikler

H. Peygamber'in Mecûsîlerle ilişkilerinde koymuş olduğu iki yasaktan biri Mecûsî kadınlarla evlenme yasağıydı. Şüphesiz bunun nedeni, Mecûsîlerin *Huvezvagdas*'ı yani oğul ve kızlar dâhil çok yakın akrabalarla cinsî münasebette bulunmayı sevap ve makbul saymaları olsa gerektir.¹⁶⁹ H. Peygamber'in bu konudaki yasağına ve Müslümanların bu olayı çirkin görmelerine rağmen, cizye vermeyi kabul eden Mecûsîlerin kendi aralarında uygulayageldikleri bu nikâh çeşidine H. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye, bu durumun H. Peygamber'in ikrarı ile sabit olduğunu belirtmektedir. Buna göre H. Peygamber Mecûsîlerden cizye almış, onların evlilik durumlarını bilmesine rağmen, İslâm'a göre evlenilmesi yasak olan zevceleriyle nikâhlarını ayırma gibi bir şart ileri sürmemiştir, demektedir.¹⁷⁰ Mecûsîlerin bu durumu bazılarının akıllarına takılmış olacak ki, niçin böyle bir müdahalede bulunulmadığı ile ilgili olarak sorular sorulmaya başlandığını görmekteyiz. Ebû Yusuf konumuzla ilgili olarak şu rivayeti aktarmaktadır: Avf b. Cemile şöyle demiştir: "Geçmiş milletlerde bir nikâh altında toplanması caiz olmayan kadınları, Mecûsîler bir araya getirdikleri halde, önceki imamların bunu yasaklamamalarının sebebi nedir? diye İmam Hasan'a sorulunca, o: *"Resûlullâh, Bahreyn Mecûsîlerinden cizye aldı ve onlar Mecûsî olarak kaldılar. Resûlullâh'ın onlar üzerindeki valisi Alâ b. el-Hadramî de bu şekilde muamele ettiği gibi Ebû Bekir, Ömer ve Osman da bu şekilde davranmışlar ve Mecûsî kalmalarına engel olmamışlardır,"* demiştir.¹⁷¹

Ömer b. Abdilaziz de benzer bir soruyu Hasan el-Basrî'ye sormuş, o da *"Şüphesiz ki şirk bundan daha büyük bir günahdır, buna rağmen İslâm onların kendi dinlerinde hür bir şekilde yaşamalarına izin vermiştir, yani bu durum şirkten daha hafif bir önem arz eder ve sen cizyeden dolayı onları kendi haline bırak,"*¹⁷² *"Şüphesiz ki H. Peygamber (sav) Hecer Mecûsîlerinden cizyeyi kabul etmiş ve onları Mecûsîlikleri ve nikâhlarında serbest bırakmıştır; aynı şekilde Ebû Bekir, Ömer ve Osman da."*¹⁷³ şeklinde cevaplamıştır. Bir diğer rivayette ise *"Sen tâbi (müttebi') olansın, mübtedi (bid'atçı) değil."*¹⁷⁴ anlamında, geçmişte H. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve ashabın değiştirmedikleri hükümleri sen değiştiremezsin diyerek halifeyi uyarmıştır.

¹⁶⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 355.

¹⁷⁰ İbn Kayyim, *Ehl-i Zimme*, II, 766.

¹⁷¹ Ebû Yusuf, 299; Beyhakî, VIII, 248.

¹⁷² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 50.

¹⁷³ Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 159; İbn Zenceveyh, I, 147-148.

¹⁷⁴ Ebû Ubeyd, 41.

Hız. Peygamber'in koyduğu evlenme yasağı sebebiyle Müslümanlar ile Mecûsî kadınlar arasında nikâh akdine İslâm dünyasında rastlanmamaktadır. Fakat İslâm'ın kesinlikle izin vermediği yakın akraba evliliğinin¹⁷⁵ Mecûsî halklar arasında İslâm hâkimiyetine geçiş sürecinden sonra da devam ettiğini bu konudaki tartışmaların varlığından anlayabiliyoruz. Mecûsîlikte izin verilen yakın akraba evliliğini Müslümanlar kesinlikle tasvip etmemelerine ve hatta çirkin görmelerine rağmen zimmî hukukundan dolayı Mecûsîlere, bu çeşit nikâhı gerçekleştirmelerine dinî ve siyasî yönden herhangi bir engellemede bulunmamışlardır.

3.3.4. Mukaddes Topraklar (Harem Bölgesi)

Kuran'ı Kerim'deki, “*Ey imân edenler! Şüphede yok ki, müşrikler pis kimselerdir. Artık bu seneden sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar.*”¹⁷⁶ ayeti kerimesi mucibince müşriklerin Mekke'ye girişleri yasaklanmıştır. Fakat Cabir b. Abdillâh'tan gelen rivayetlere göre İslâm devletinin köle veya ehl-i cizyeden olan vatandaşları bu yasak kapsamının dışında tutulmuştur.¹⁷⁷ Hz. Ömer de Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsîlerin Medine'de üç gece kalmalarına izin veriyordu. Bu süre içerisinde gayri müslimler pazarda alış veriş yapıyor, ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Bu üç gece sonunda onlardan hiç kimse şehirde bırakılmıyordu.¹⁷⁸ Mes'ûdî, Hz. Ömer'in Acemlerin (İranlıların) Medine'de sürekli kalmalarına izin vermediğini söylemektedir. Bu sebeple Muğîre b. Şu'be, Nihâvend esirlerinden nakkaş, marangoz ve demirci ustası olan Ebû Lü'lüe'nin Medine'de çalışması için özel olarak izin almak zorunda kalmıştır.¹⁷⁹ Dolayısı ile Hz. Ömer'in gayri müslimlerin Medine'deki iskânı ile ilgili bu uygulaması dinî temelli bir yasaklamanın ötesinde, tamamen zamanın şartlarına göre –muhtemelen güvenlik probleminden- ortaya çıkmış olarak görünmektedir.

İlk dönem Mecûsî – Müslüman ilişkilerini göstermesi bakımından aşağıdaki olay ilgi çekicidir: Sahabeden Cabir b. Abdillâh'a, “Mecûsîler Harem bölgesine nasıl oluyor da girebiliyorlar?” diye sorulduğunda, Cabir: “Zimmetimizde olan halklardan değiller mi? Tabii ki girebilirler.” demiştir.¹⁸⁰ Mecûsîlerin Harem-i Şerif'e, geliş amaçları açık olarak belirtilmese de ticaret için olsa gerektir. Bu konudaki rivayetlere paralel olarak “Ustalar” bölümünde de anlattığımız üzere Müslümanların özel ve kamuya ait bina yapımlarında Mecûsî usta ve işçilerden faydalandıklarını belirtmiştik.

¹⁷⁵ Nisa Sûresi, 22-23.

¹⁷⁶ Tevbe, 9/28.

¹⁷⁷ Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 53; X, 356.

¹⁷⁸ Muttakî, *Kenzu'l-Ummâl*, IV, 828.

¹⁷⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 352.

¹⁸⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 438; Yahya b. Maîn, *Târîh*, (tah. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), I-IV, Mekke 1979, II, 75.

Dolayısıyla Mecûsîlerin Harem bölgesine çeşitli vesilelerle girip-çıktıklarını kaynaklarımızda görebiliyoruz.

3.3.5. Cenaze Törenleri

Kaynaklarımızda kaydedilen bazı olaylarda gerek Mecûsîlerin ve gerekse de Müslümanların, birbirlerinin cenazelerine saygılı olduklarını görmekteyiz. Sahabeden Sehl b. Huneyf ve Kays b. Sa'd b. Ubâde Kadisiye'de oturmakta iken önlerinden bir cenaze geçer. Bunun üzerine ikisi ayağa kalkarlar. Bu durumu görenlerin, cenazenin bölge halkından yani Mecûsî olduğunu söylemeleri üzerine, bu iki sahabî, Hz. Peygamber'in cenaze görünce ayağa kalktığını gördüklerini ifade etmişlerdir.¹⁸¹

Bu durumum tek taraflı olmadığını, Mecûsîlerin de zaman zaman Müslümanların bazı saygın kişilerinin cenaze törenlerinde hazır bulduklarını kaynaklarımız rivayet etmektedir. Tâbiînin önde gelen simalarından, Mübârek¹⁸² adlı köyde yaşayan Mansûr b. Zâzân 29 / 747'deki taûn/veba salgınında ölmüştü.¹⁸³ Abbâd b. el-Avvâm'ın rivayetine göre, Mansur b. Zâzân'ın cenazesinde Yahudi, Mecûsî ve Hıristiyanlar her biri ayrı saflar halinde hazır bulunmuşlardı.¹⁸⁴

3.3.6. Hediyeleşme, Yardımlaşma ve Selamlaşma

Hediyeleşme, yardımlaşma ve selamlaşma aynı toplumda yaşayan fertlerin birbirleriyle ilişkilerinin seviyesini belirtmesi açısından oldukça önemli sosyolojik göstergelerden biridir. Konumuzla ilgisi açısından, Müslüman-Mecûsî günlük ilişkilerinde her iki taraf için de hediyeleşme, yardımlaşma ve selamlaşma konuları ile ilgili çeşitli örneklere kaynaklarımızda rastlamaktayız. Örneğin, Nihâvend şehrinin kuşatılması sırasında Simak b. Ubeyd el-Absî'nin canını bağışladığı Dînar adlı Mecûsî şahsın, daha sonraları Simak'ın yanına gelerek hediyeler getirmesi ve ihsanlarda bulunması;¹⁸⁵ bir köy dihkânının Hz. Ömer'e güzel ve yumuşak iki gömlek hediye etmek istemesi;¹⁸⁶ dihkânlardan birinin Hz. Ali'ye altın işlemeli ipek elbise hediye etmesi;¹⁸⁷ Abdullah b. Mes'ud yol arkadaşlığı yaptığı bir dihkânla kemerli taş bir köprüde yollarının ayrılma zamanı geldiğinde dihkân selam verince, Abdullah b.

¹⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 486; Müslim, *Sahîh*, II, 661.

¹⁸² Mübarek, Vasit'in üç fersah uzaklıktaki yukarısında bulunun bir köy; Yâkût, V, 50.

¹⁸³ İbn Sa'd, V, 154'te ölüm tarihi 131/748 olarak belirtiliyorsa da biz *DİA*'daki ifadeleri esas almayı tercih ettik; bkz., Abdullah Aydın, "Mansûr b. Zâzân", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, 13.

¹⁸⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, III, 57.

¹⁸⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 303; Taberî, IV, 135-136.

¹⁸⁶ Belâzürî, *Ensâb*, X, 408.

¹⁸⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 291.

Mes'ud'un da dihkanın selamına karşılık vermesi; ¹⁸⁸ Abdullah b. Mes'ud'un dihkanlara işaret yoluyla selam vermesi,¹⁸⁹ yine selamlaşma konusunda İbn Abbas'ın, "Hıristiyan, Yahudi veya Mecûsîlerin selamlarına karşılık verin, çünkü Allah: "Size bir selam verildiği zaman, ondan daha iyisiyle selam verin veya aynıyle mukabele edin"¹⁹⁰ buyurmaktadır, dediği¹⁹¹ kaynaklarımızda yer almaktadır.

İslâm'ın ilk asrında Müslümanlar ile Mecûsîler arasındaki ilişkiler pek çok alanda karşılıklı sevgiye dayalı gelişmişti. Aşağıdaki örnekler karşılıklı iyi niyetleri gösteren güzel bir tablo çizmektedir. Hire'de meskûn Esed kabilesinden şair Ukeyşir el-Muğîre b. Abdillâh, Rebâb adlı amcasının kızı ile dört bin veya on bin dirhem mihir ödeme üzere evlenmiştir. Bu parayı tedarik için kendi kavmi Esed'den yardım istediği halde kavminden hiç kimse ona bu parayı vermeye yanaşmamıştır. Bunun üzerine o da Mecûsî bir dihkan olan İbn Re'sî'l-Bağl'dan bu parayı istemiş, o da mihir parasını kendisine vermiştir.¹⁹² Bu konuda örnek bir olay da Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî'nin azledilip, yerine Yusuf b. Ömer'in atandığı 120/737 yılda gerçekleşmiştir. Hişâm b. Abdilmelik'in emriyle Irak valiliğinden azledilen Hâlid'i, yeni vali Yusuf b. Ömer, tutuklayarak kendisinden yüklü bir miktar para talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Irak'ın dihkanları ve zenginleri toplanarak, Hâlid'in yerine kendilerinin bu parayı vereceklerini valiye bildirmişlerdir. Valinin istediği parayı toparlayan bu kişiler, parayı getirmişler ve Yusuf b. Ömer'in elinden Hâlid'i kurtarmışlardır.¹⁹³

3.3.7. Mecûsîlerin Ekonomik Hayatları

İslâm hâkimiyetine girdikten sonra Mecûsîlerin ekonomik hayatlarında bir daralma ya da sıkıntıya düşme veyahut ekonomik bir kırılma geçirdiklerine dair bir bilgiye ulaşamadık. Miladî XII. yüzyıl âlimlerinden Gazzalî, kendi zamanında yaşayan Yahudi ve Mecûsîlerin ekonomik olarak Müslümanların kat kat üstünde ve çok daha üstün bir hayat seviyesine sahip olduklarını belirtmektedir.¹⁹⁴ Dolayısıyla dört asır sonrasını tasvir eden bu tespit bile bir nebze olsun dönemi aydınlatması noktasından bizlere Mecûsîlerin, İslâm devleti hâkimiyetinde olağan geçim kaynaklarını muhafaza

¹⁸⁸ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa (458/1066), *Şuabu'l-İmân*, (tah. Muhammed Saîd Besîvenî Zeğlûl), I-VII, Beyrut 1989, VI, 463.

¹⁸⁹ Buhârî, Muhammed b. İsmail (256/869), *el-Edebü'l-Müfred*, (Muhammed Fuad Abdülbâki), Beyrut 1989, 378.

¹⁹⁰ Nisâ Suresi, 86.

¹⁹¹ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 378.

¹⁹² İsfahânî, *el-Eğânî*, XI, 267; Tritton, *The Caliphs*, 98.

¹⁹³ Ya'kûbî, II, 226.

¹⁹⁴ Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-din*, (ter. Ahmet Serdaroglu), I-IV, İstanbul 1974, IV, 754.

ettiklerini, hatta bu konuda Müslümanları bile geçtiklerini açıklamaktadır. Bununla beraber araştırdığımız zaman aralığı içinde Mecûsîlerin geçim kaynaklarını tespit etmeye çalıştık.

Tarım: Sanayileşme çağının başlamadığı Ortaçağ'da, halkların en önemli gelir kaynakları şüphesiz tarımdı. Mecûsî coğrafya içinde Irak bölgesindeki Sevâd toprakları Sâsânîler zamanında olduğu gibi İslâm hâkimiyetine geçtikten sonra da tarımsal olarak değerini korumuştur. Hz. Ömer, Kadisiye savaşı sonrası ele geçirilen Sevâd topraklarını, bölgenin fethinde bulunmuş askerler arasında paylaştırmayarak, kamulaştırmış ve devlet hazinesine kazandırmıştır. Ayrıca bu topraklar üzerindeki halkı yerlerinde bırakarak, Sevâd arazisine haraç vergisi koymuştur.¹⁹⁵ Hz. Ömer, tarımsal önemine binaen Sevâd topraklarına kadastro çalışması yaptırarak ekilebilir araziye ölçtürmüştü,¹⁹⁶ Sevâd arazisi üzerinde yapılan çalışmalar sadece bununla kalmamış, ilerleyen zaman dilimlerinde gerçek ve tüzel kişiliklerin eliyle sulama kanallarının açılması, bataklıkların kurutulması¹⁹⁷ gibi önlemler alarak bölgedeki tarımsal faaliyetleri geliştirmeye çalışmıştır. Sevâd toprakları üzerinde meskûn halk Yahudi ve Hıristiyanlarla beraber Mecûsîlerdi. Dolayısıyla da bölgede tarımın değerlendirilmesi, halkın kazancının da artması demektir.

Sevâd bölgesinde yetiştirilen ürünleri, bölgeden alınan haraç vergisine konu olan çeşitlerinden tespit edebiliriz. Buna göre Sevâd arazisinde yetiştirilen ürünler, buğday, yulaf, üzüm, bahçe mahsulleri, şeker kamışı, pamuk, yağı çıkarılan tohumlar, susam, yaz sebzeleri, hububat ve hurma¹⁹⁸ olarak belirleyebiliyoruz.

Değirmen, tarıma dayalı ekonomik hayatın zorunlu sektörlerinden biridir. Arap yarımadasındaki Bahreyn ve Umân bölgelerinde yaşayan Mecûsî Esbezîlerin de tarımla uğraştığını anlayabiliyoruz. Hz. Peygamber Esbezîlerle yaptığı cizye antlaşmasında, değirmenlerinde istedikleri şeyleri öğüteceklerini söyleyerek, değirmenlerinin çalışmasını devlet koruması altına almış oluyordu.¹⁹⁹

Mecûsi coğrafyanın İslâm hâkimiyetine geçtikten sonra da yerli halklar, kendi topraklarında bırakılarak eski geçim kaynaklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu dönemde Mecûsî eski coğrafya topraklarından haraç vergisi alındığına göre buralarda yaşayan halklar, gelir kaynağı olarak tarımsal faaliyetlerine devam etmişlerdir,

¹⁹⁵ Yahyâ b. Âdem, 45, 49; Belâzürî, *Fütûh*, 268.

¹⁹⁶ Ebû Yusuf, 114, 133; Ebû Ubeyd, 75.

¹⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 290 vd.

¹⁹⁸ Şiblî, IV, 352; Ayrıca bkz., Ebû Yusuf, 134-135; Ebû Ubeyd, 73-75; Belâzürî, *Fütûh*, 268-270; Abdürrezzak, *el-Musannef*, VI, 100; İbn Receb, 81-84; Zeydan, 290; Fayda, *Gayri Müslimler*, 49.

¹⁹⁹ Ebû Ubeyd, 26; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 380.

diyebiliriz. Muhtemelen ortaçağ tarımsal gelire dayalı halklarının vazgeçilmezi olan hayvancılığın, Mecûsî halklar arasında da mevcut olduğunu düşünmemiz yanlış olmaz.

Alışveriş Hayatı: Aynı toplum içerisinde yaşayan Mecûsî ve Müslüman halkların birbirleri ile alım satım yapmaları, ticarî ortaklıklar kurmaları sosyal birlikteliğin bir gereğidir. Çeşitli kaynaklarımızda bu konularla ilgili bazı örneklere rastlamaktayız. Bunlardan bazıları, Abdullah b. Mes'ûd, haraç topraklarına sahip bir dihkandan bir arazi satın almış;²⁰⁰ Kûfe âlimlerinden Hammâd b. Ebî Süleyman (120 / 738), Mecûsî bir kişiye mal vererek mudarabe usulü ortaklık yapmanın caiz olacağını belirtmiş;²⁰¹ Basra âlimlerinden Ebû Abdillâh el-Hayyât²⁰² da Mecûsî müşterilerine elbiseler dikmekteydi.²⁰³

Bal Üretimi: Sevâd arazisi üzerine barış antlaşması yapan Hz. Ömer, yerli halktan cizye olarak nakdî vergi ile birlikte ayrıca miktarını tespit edemediğimiz bir miktar bal vermelerini de şart koşmuştu.²⁰⁴ Bu durum bizlere bölgede arıcılık ve dolayısı ile de bal imalatının oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

Dokumacılık: Köklü bir geçmişe sahip olan Mecûsîlerin dokumacılık sanatını bilmemeleri elbette mümkün değildir. Nitekim Hz. Ömer Sevâd halkı ile yaptığı barış antlaşması gereğince halkın nakdi vergi ödemelerinin yanında bir de elbise vermelerini şart koşmuştu.²⁰⁵ Bu durumdan ayrı olarak gelişen zaman içerisinde İslâm toplumu ile kaynaşan Mecûsîlerin sürdürme geldikleri kazanç yollarını devam ettirdiklerini görebilmekteyiz. Mecûsîlerin dokumuş oldukları elbiseleri sadece kendi dindaşları değil, İslâm toplumunun fertleri de satın almaktaydı. Nitekim dönemin ileri gelen bazı âlimlerine bu konularda bazı sorular sorulmaya başlanmıştı. Tâbiîn imamlarından Hasan el-Basrî'ye Mecûsîlerin dokuduğu elbiselerin herhangi bir yıkama işlemi gerçekleştirilmeden namaz kılınıp kılınamayacağı sorulmuştu. Hasan el-Basrî de bunda herhangi bir sakıncanın olmadığını söylemiştir.²⁰⁶ Sevrî, üzerinde Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsî dininin alemleri bulunmadığı sürece bu dine mensup kişilerin elbiseleri ile namaz kılınabileceğini beyan etmiştir.²⁰⁷

²⁰⁰ Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 104; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 145.

²⁰¹ İbn Kayyim, *Ehl-i Zimme*, I, 555.

²⁰² Ölüm tarihini tam olarak tespit edemesek de kendisi Hasan el-Basrî ve Malik b. Dînâr'dan hadis rivayet etmiştir. Bkz., İbn Hıbbân, *es-Sikât*, VI, 457.

²⁰³ Turtûşî, 395; Gazzâlî, *İhyâ*, III, 163.

²⁰⁴ Abdürrezzak, *el-Musannef*, X, 331.

²⁰⁵ Abdürrezzak, *el-Musannef*, X, 331.

²⁰⁶ Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Ferkad (189/804), *el-Mebst li's-Şeybânî*, (tah. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Karachi, trz., I, 88.

²⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 361.

Ribâ: İslâm'daki genel faiz yasağına rağmen özellikle Emevîlerin ikinci yarısından sonra gayri müslimlerin ve de Mecûsîlerin arasında faizli alışverişlerin görülmeye başladığını çeşitli rivayetlerden anlayabiliyoruz. İslâm döneminde özellikle de Fars ve İsbahan²⁰⁸ bölgesindeki Mecûsîlerin Emevîler döneminde ribâ ile uğraştıkları,²⁰⁹ Basra'da yaşayan Yahudî, Hıristiyan ve Mecûsîlerin faiz alıp-verdikleri²¹⁰ ilgili dönemi tasvir eden rivayetlerde yer almaktadır. Yukarıdaki rivayetlerden anlaşılacağı gibi Emevîler zamanında Mecûsîleri canlı bir ticarî hayatın içinde görebilmekteyiz. İslâm toplumunda faizin ve faizli muamelelerin yasak olmasından dolayı Müslümanlar bu tür işlemlere hoş bakmıyorlardı. Fakat İslâm toplumu içinde yaşayan gayri müslimlerin faizle uğraştığını anlayabiliyoruz. Dolayısıyla da bu dönemde Mecûsîler faizle muamelede bulduklarına göre yüklü miktarda sermaye birikimine sahip olmaları da gerekir. Bu durum da kendilerini doğal olarak İslâm toplumunun bir nevi bankerleri haline getirmiş olması gerekir.

4. Mecûsîlerin Dinî Hayatları

Fetihler bölümünde zikredilen antlaşma metinleri, Mecûsîlerin bu dönemde mağlup halklar olarak elde ettikleri özgürlükleri göstermesi açısından önemli ve yeterlidir. Bununla beraber bazı oryantalist yazarların bu konudaki ifadeleri de şu şekildedir: *“İlk yüzyılda Araplar tarafından hükmedilen İslâmî yönetimde Mecûsîler, hoşgörü yelpazesindeki dinî toplumlardan biri olarak kendi kimliklerini korumuşlardır. Genelde, Arap fatihler Mecûsîleri kendi dinlerine dönmeleri konusunda dayatmada bulunmamışlardır. Pek çok olayda, onlar vergi ödemekle Müslüman olmayanlara din özgürlüğünü garanti eden bir barış antlaşmasının sonucu ile tatmin olmuşlardır.”*²¹¹

4.1. Âteşkedeler

Âteşkedeler, İran'da Zertüştilerin ateşe tapındıkları özel yapı ya da açık alanlardır.²¹² Mecûsîlikte mabetler, Tanrı'nın sembolü olarak kabul edilmiş ve devamlı yakılan kutsal ateş bu binalarda muhafaza edilmiştir.²¹³ İslâm hâkimiyeti zamanında da ülkenin pek çok yerinde büyük ateşler devamlı olarak yanmaya devam etmiştir.²¹⁴ Hicrî IV. yüzyıl müelliflerinden Mes'ûdî, Mecûsîlerin Irak, Fars, Kirmân, Sicistân,

²⁰⁸ Yâkût, I, 208.

²⁰⁹ Veki', el-Kâdî Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut, trz., I, 356.

²¹⁰ İbn Kayyim, *Ehl-i Zimme*, I, 559.

²¹¹ De Bruijn, “İran-Religions”, *EI*², IV, 43; Arıca bkz., Wellhausen, *Arap Devleti*, 235.

²¹² *AnaBritannica*, “Âteşkede”, İstanbul, 1993, III, 268.

²¹³ Ahmet Güç, “Mâbed”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 277.

²¹⁴ Boyce, “On the Zoroastrian Temple Cult of Fire”, 95/460; De Bruijn, “İran-Religions”, *EI*², IV, 43.

Horasan, Taberistan, Cibâl, Âzerbaycan, Rân, Hind, Sind, Çin gibi geniş bir coğrafyada çok sayıda âteşkede inşa ettiklerini bildirerek kendisinin bunlardan sadece meşhur olanlarını zikrettiğini kaydetmektedir.²¹⁵

VII. / XIII. yüzyıl müelliflerinden Yâkût, Âzerbaycan bölgesinde çok sayıda âteşkede olduğunu zikretmekle beraber²¹⁶ bu bölgenin en meşhur âteşkedesinin Şîz'deki Âzercüşnes âteşkedesi olduğunu da belirtmektedir.²¹⁷ Ayrıca Fîruzâbâd'da Bârîn²¹⁸ ve Cünbez-Kâvs adlı iki tane âteşkede,²¹⁹ Erdeşir Hürre'de Mihr Nersiyân âteşkedeleri,²²⁰ İsfahan'da Mâricesn,²²¹ Mârebîn,²²² Hân-Lencân,²²³ Erdistan,²²⁴ İzec,²²⁵ ve Dârek²²⁶ âteşkedeleri; Hemedan,²²⁷ ve Cerrâ bölgesindeki Ferdecân âteşkedesi²²⁸ ile birlikte Kazvîn²²⁹ ve Rey²³⁰ şehirlerinde de âteşkedeler mevcuttu. Bunun yanında İran coğrafyasında âteşkedelerin en yoğun olduğu bölge IV. yüzyıl İslâm coğrafyacılara göre Fars bölgesi idi. Bu bölgedeki âteşkedeler tek tek sayılamayacak kadar çok idi²³¹ ve sayılarının da ancak resmî kayıtlardan (divan) bilinebileceğini İbn Havkal belirtmektedir.²³² Öyle ki, İslâm coğrafyacılara göre şehir, kasaba ve köylerde çok sayıda âteşkede mevcuttu ve mabedi olmayan pek az yerleşim yeri bulunmaktaydı.²³³ İbn Havkal buna ilaveten, bölgede içinde Mecûsî nüfusu olmayan evin olmadığını, çünkü Fars topraklarının onların anavatani olduğunu, dinlerini, kitaplarını ve âteşkedelerini kendi hâkimiyetlerinde tutarak kendi

²¹⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 274; ayrıca bkz., Nüveyrî, I, 109.

²¹⁶ Yâkût, I, 128.

²¹⁷ İbnü'l-Fakîh, 286; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 83; İbn Hurdâzbih, 119-120; Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddin Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, www.alwaraq.com 24.01.2007, 162; Yâkût, IV, 384; J. Ruska, "Şîz", *İA*, Eskişehir, 1997, XI, 576; M. Boyce, "Âtaskada", *ER*, (ed. Ehsan Yarshater), London 1989, I-II, 9; Key Lesterenc, *Buldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arapçaya ter., Beşîr Fıransîs-Korkîs Avvâd), Bağdat, 1954, 259.

²¹⁸ İstahrî, 118; İbn-i Havkal, 274; Nüveyrî, I, 109.

²¹⁹ İstahrî, 118; İbn Havkal, 274'te, Seyevühşin ve Cünbez-Kâvsen'dir.

²²⁰ Taberî, II, 80.

²²¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 254; Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 498.

²²² İbn Hurdâzbih, 20.

²²³ İbn Havkal, 365.

²²⁴ Yâkût, I, 142.

²²⁵ Yâkût, I, 288.

²²⁶ Ebû Nuaym, *Tarih*, I, 48.

²²⁷ Taberî, IV, 133.

²²⁸ İbnü'l-Fakîh, 247; Mirza Bala, "Hemedan", *İA*, Eskişehir 1997, V/I, 421.

²²⁹ Yakubî, *el-Büldân*, 271.

²³⁰ Râfi, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed (622/ 1226), *et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn*, (Azîzullâh el-Utâridî), Beyrut 1987, 45.

²³¹ İstahrî, 118; İbn Havkal, 273.

²³² İbn Havkal, 273.

²³³ İstahrî, 100, 118; İbn Havkal, 265, 273; Morony, "Madjûs", *EI*, V, 1112; Boyce, "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire", 95/462.

zamanına kadar tevarüs ettirdiklerini zikretmektedir.²³⁴ Bununla beraber İstahr,²³⁵ Âzer-Farnbâğ,²³⁶ Kâzerûn,²³⁷ Bîşâpur,²³⁸ Şîrâz,²³⁹ Errecân,²⁴⁰ Derâbcerd,²⁴¹ Hûn,²⁴² Sâbur,²⁴³ Cürre²⁴⁴ ve Teng-Kerm²⁴⁵ gibi şehirlerde çok sayıda âteşkedeler bulunmaktaydı. Ayrıca Sicistân bölgesinin şehirlerinden biri olan Kerkûye'de,²⁴⁶ Hûzistan'ın köylerinden Hindîcân'da²⁴⁷ ve bölgedeki Tüster şehrinde de görevlisi hîrbedle birlikte bir âteşkede bulunmaktaydı.²⁴⁸

Yukarıda sayılanlardan ayrı olarak Horasan ve Doğu bölgelerindeki Herât,²⁴⁹ Zûzân,²⁵⁰ Nûşecan,²⁵¹ Tevâvis,²⁵² Râmîş,²⁵³ Buhârâ,²⁵⁴ Semerkant²⁵⁵ ve Beykent²⁵⁶ şehirlerinde de âteşkedeler mevcuttu. Ayrıca Irak²⁵⁷ ve Bahreyn²⁵⁸ bölgelerindeki Bağdat,²⁵⁹ Medâin²⁶⁰ ve Şemâm²⁶¹ gibi Mecûsî nüfusunun yaşadığı şehirlerde de âteşkedelerin varlığını kaynaklarımızda tespit edebiliyoruz.

Hz. Peygamber ve sonrasında Sâsânî topraklarındaki meskûn Mecûsî şehir halkları ile gerçekleştirilen antlaşmalarda yer alan maddelerden birinin de âteşkede

²³⁴ İbn Havkal, 292.

²³⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 269; Nüveyrî, I, 109.

²³⁶ İstahrî, 118; İbn Havkal, 273; Makdisî, *et-Tekâsim*, 427; Yâkût, IV, 429; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 96.

²³⁷ İbn Havkal, 274; İstahrî, 118-119'da ikinci âteşkedenin ismi Kelâzen'dir.

²³⁸ www.yataahoo.com/art/Bishapoor.htm 10.02.2007.

²³⁹ İstahrî, 119; İbn Havkal, 274; C.L. Huart, "Şîrâz", *İA*, Eskişehir, 1997, XI, 563.

²⁴⁰ Makdisî, *et-Tekâsim*, 453.

²⁴¹ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 268; Nüveyrî, I, 108.

²⁴² el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (355/966'dan sonra), *el-Bed' ve't-Târîh*, Kahire trz., I, 62; J. Christopol Bürgel, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Görüldüğü Şekliyle Zerdüştçülük", *Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları*, (ter. Fuat Aydın), İstanbul 2006, 436.

²⁴³ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 270; Nüveyrî, I, 109.

²⁴⁴ İstahrî, 118'de Hürre'dir; İbn Havkal, 273.

²⁴⁵ Seyyid Muhammed Takî Mustafavî, *İklîm-i Pâris*, Tahran 1375, 89.

²⁴⁶ Yâkût, IV, 453; III, 190; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 98; Pope, I, 558; Boyce, "Âtashkada", *EİR*, I, 10; Lesterenc, 380.

²⁴⁷ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 112.

²⁴⁸ Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, 65.

²⁴⁹ İstahrî, 265; İbn Havkal, 438'te dağın uzaklığı 2 fersah'tır; Lesterenc, 450.

²⁵⁰ Yâkût, III, 158; Lesterenc, 398.

²⁵¹ Yâkût, V, 311.

²⁵² Taberî, VI, 463.

²⁵³ Narşâhî, 33; Kurt, 222-223.

²⁵⁴ Narşâhî, 50; Barthold, *Türkistan*, 138.

²⁵⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 411; Taberî, VI, 475; Kitapçı, 161.

²⁵⁶ İbn A'sem, IV, 164; Kurt, 163-164.

²⁵⁷ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 274; Nüveyrî, I, 109.

²⁵⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 89.

²⁵⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 274; Nüveyrî, I, 109'da Esnîbâ'dır.

²⁶⁰ Morony, "Madjus", *Eİ²*, V, 1112.

²⁶¹ Şemâm, Bekrî, III, 807.

mabetlerinin yıkılmaması²⁶² olduğunu belirtmiştik. İlk dönemde takip edilen bu siyaset sonraki dönemler için de bir örnek olarak benzer şekilde devam ettirilmiştir.²⁶³ Söz konusu âteşkedeler hakkında Kadı Ebû Yusuf'un da açıkça belirttiği gibi İslâm devleti açısından, âteşkedeler ile kilise ve havralar arasında bir fark yoktu ve bu mabetler de diğerleri gibi devletin koruması altında bulunmaktaydı.²⁶⁴ Hasan el-Basrî ise kendisine sorulan “*Mecûsîlere ait âteşkedelerin niçin olduğu gibi bırakıldığı*” sorusuna ise “*Bu şekilde sulh antlaşması yapıldığı için*” cevabını vermiştir.²⁶⁵ Bu konuda sonuç olarak, yapılan anlaşmaların bir gereği olarak İslâm coğrafyasındaki âteşkedeler hukukî olarak tüzel kişiliğe kavuşturulmuş, divan kayıtlarında yer almış ve kilise ve sinagoglar gibi dinî birer mabet olarak dokunulmazlıkları ile önceki fonksiyonlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

4.2. Mecûsî Din Adamları ve Din Eğitimi

İslâm kaynaklarında Mecûsî din adamları genellikle mûbed ve hîrbed adları ile zikredilmektedir. Hîrbedlerin görevleri arasında hâkim sıfatları ile yargı işlerinin icrası da vardı. Bu görevlere ilave olarak, din adamlarının yetişmesini sağlamak, halkın dinî görevleri ve temizlik hükümleri ile ilgilenmek, günah çıkarmak ve affetmek, günahın ikrarından sonra para cezasının hükmünü belirlemek, doğumlarda ve kutsal kemerin (kuştî) bağlanmasında dinî merasimi icra etmek, evlilik, cenaze ve çeşitli dinî bayramlar gibi diğer görevleri yerine getirmek de din adamlarının görevleri arasında sayılabilir.²⁶⁶

Diğer rahiplerle birlikte mûbedlerin, Sâsânîler Müslümanlara yenildiğinde siyasal desteklerini kaybetmenin bir sonucu olarak, rahiplik hiyerarşisinin en üst düzeyleri kaybolmuş ve otorite mûbedleri de kapsayan eyaletlere ve yerel rahiplere geçmiştir.²⁶⁷ Bu dönemde Mecûsîler her ne kadar din adamlarının önderliğinde ibadetlerini özgürce icra da etseler, onları halife nezdinde temsil edecek liderlerine sahip olamamışlardır.²⁶⁸

İlmî sahada Mecûsî din adamlarının Müslüman müelliflere bazı konularda kaynaklık ettikleri bilinen bir konudur.²⁶⁹ İbnü'l-Verdî, dünyanın yaratılışı ile ilgili

²⁶² Belâzürî, *Fütûh*, 321.

²⁶³ Taberî, VI, 572; Kurt, 178; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, VI, 467, 468; Ebû Ubeyd, 103-104; İbn Kayyim, *Ehl-i Zimme*, III, 1200; Sykes, 553.

²⁶⁴ Ebû Yusuf, 293; Söylemez, "Eğitim", 70.

²⁶⁵ Ebû Ubeyd, 40.

²⁶⁶ Christensen, *Sâsâniyyîn*, 107-108.

²⁶⁷ Guidi-Morony, "Môbadh", *EI*², VII, 215.

²⁶⁸ Waardenburg, "Ortaçağ Dönemi", *Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları*, 100.

²⁶⁹ Michelangelo Guidi, "Mobed", *İA*, Eskişehir, 1997, VIII, 397.

olarak Fars bölgesindeki mûbedânların en bilgilisi Mecûsî bir hîrbed'den bire bir bilgi aldığını kaydetmektedir.²⁷⁰ Mes'ûdî, kendi zamanında (345/956) Cibâl, Irak ve Farsların yaşadığı diğer bölgelerde din adamlarının olduğunu beyan ederken, kendi zamanı ve öncesindeki bazı mûbedlerin isimlerini de vermektedir.²⁷¹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî de kendisinin Fars'ın Hûz adlı köyünde çok eski bir âteşkedeye girerek oradaki mûbedlerden Yaratıcı hakkında bilgiler aldığını, mûbedlerin kendisine bu bilgileri yanlarından bulunan Avesta metinlerinden okuyarak açıkladıklarını²⁷² zikretmektedir.

Mecûsî coğrafyada gerçekleştirilen ilk dönem İslâm fetihlerinde, karşımıza siyasî ve askeri görevleri üstlenmiş, şehir halkı adına antlaşmalar yapan ve yeri geldiğinde ordunun başında savaşa çıkan mûbed ve hîrbedleri görmekteyiz. Örneğin, 23/643-644 yılında Osman b. Ebi'l-Âsî tarafından fethedilen İstahr şehri de, başkanları bir hîrbed tarafından yapılan antlaşmaya göre cizye vermeyi kabul etmişti.²⁷³ Aynı yıl içerisinde Osman b. Ebi'l-Âsî, Mecûsîlerin ilim ve dinlerinin merkezi ve aynı zamanda da valisi bir hîrbed olan Derâbcercd şehrine gelmiştir. Hîrbed, bir miktar para vermek ve Derâbcercd halkının tamamının, Fars bölgesindeki fethedilmiş olan yerlerin halkları ile aynı muameleye tabi olmaları şartıyla Osman'la anlaşmıştır.²⁷⁴

Âteşkedeler konusunda da işlendiği üzere, üç-dört asır sonrasında bile kadîm Mecûsî coğrafyanın pek çok bölge, şehir ve köylerinde âteşkedeler canlılıklarını devam ettiriyorlardı. Bu durum şüphesiz din adamlarının varlıklarına ve din eğitiminin de sürekliliğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Söz konusu din adamları (mûbed) kendi dinlerine mensup olan dindaşlarını eğitmeye devam etmişlerdir.²⁷⁵ Bu bağlamda Mes'ûdî, Mecûsîlerin kendi zamanına kadar hâlâ kutsal kitapları Avesta'yı sürekli olarak okuduklarını açıklamaktadır.²⁷⁶ İbn Hurdâzbih de, Fars bölgesindeki Errecân'ın, gayet yüksek ve kolay erişilemez bir mevkide bulunan Ces adlı kalesinde meskûn Mecûsîlerin, ilimlerini tedrise devam edegeldiklerini ifade etmektedir.²⁷⁷

²⁷⁰ İbnü'l-Verdî, Sirâcüddin Ebû Hafs Ömer (861/1456), *Herîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*, Matbaa-i Âmire, Mısır, 1316, 192.

²⁷¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 91; Guidi, "Mûbed", *İA*, VIII, 397.

²⁷² el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, I, 62.

²⁷³ Taberî, IV, 175; İbnü'l-Esîr, III, 21.

²⁷⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 380; Ayrıca bkz., Taberî, IV, 80, 133; İbn Miskevî, I, 229, 246; İbnü'l-Esîr, II, 377, III, 6; Şiblî, IV, 303; Wellhausen, *Giriş*, 90; Guidi-Morony, "Môbadh", *EP*, VII, 215.

²⁷⁵ Hitti, *Tarih*, I, 550; Söylemez, "Emevîler Döneminde İlmî Hayat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 70.

²⁷⁶ Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 236.

²⁷⁷ İbn Hurdâzbih, 273.

Sonuç olarak, Sâsânîlerin fiilen yıkılışından sonra Müslüman devletlerinde Mecusilerin tümü adına temsil edecek dini bir lider olmamışsa da, fetihler sırasında gerçekleştirilen anlaşmaların gereği olarak şehirlerdeki Mecusi dinî liderler Sâsânîler dönemindeki adlî, tedrisî ve dinî zaman zaman da siyasî birer temsilci olarak görevlerini icraya devam edegelmişlerdir.

4.3. Mecûsîlerin Dinî Bayramları

İnsanlık tarihi boyunca var olagelmiş tüm milletlerin dinî, millî ve iktisadî yapılarına özgü bir çerçevede şekillenen bayramları olagelmiştir. Binlerce yıllık kadîm bir tarihe mensup İran kökenli Mecûsî halklar da, bu uzun dönem süresince köklü bir kültür ve medeniyete de sahip olmuşlardır. Şüphesiz ki kendi medeniyetlerine şekil veren dinî ve tarımsal arka plana dayalı âdet ve geleneklerin içerisinde bu bayramlar önemli bir yer tutmaktadır.

Mecûsî coğrafyanın İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra da ilgili din mensuplarına özgü dini ve milli bayramların, âdet ve geleneklerinin gerek Mecûsî, gerekse İran kökenli Müslüman halklar arasında değişik kutlama şekillerinde de olsa devam ettiğini çeşitli kaynaklarımızda görmekteyiz.²⁷⁸

Müslümanlar diğer gayri müslim halklara tanımış oldukları hukûkî statüleri Mecûsîlere de tanımış oldukları için, bu din mensupları, dinlerinin diğer ritüellerini uygulamakta herhangi bir zorlukla karşılaşmadıkları gibi bayramların icrasında da – en azından incelediğimiz süre içerisinde- herhangi bir engelleme ile karşılaşmamışlardır. Hatta Mecûsî coğrafyanın İslâm ordularının fetihleri süresince yapmış oldukları bazı antlaşmalarla da bu durum teyit edilmiştir. Âzerbaycan'daki Şîz şehrinin fethinde yapılan antlaşmada halkın bayramlarda oynamalarına ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmayacağı antlaşma metnine kayıt edilmiştir.²⁷⁹ Mecûsîler ilgili bayramlarını sadece kendi aralarında kutlamamışlar, bu günlerde gerek Müslüman devlet adamlarına²⁸⁰ ve gerekse de Müslüman halklara²⁸¹ sevinçlerinin bir göstergesi olarak çeşitli hediyeler takdim etmişlerdir. Dolayısıyla iyi niyet belirtisi olarak Nevrûz'da gerçekleştirilen hediyeleşmelerin sadece Mecûsîlerin kendi aralarında sınırlı kalmayıp Müslümanları da kapsadığını görmekteyiz. Hatta bazı Müslümanların Mecûsîlerle beraber Nevrûz ve

²⁷⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, II, 445; 452, 453; ayrıca bkz. Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 217,218; Narşâhî, 34; Bîrûnî, *Âsâr*, 216-225.

²⁷⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 321.

²⁸⁰ Taberî, IV, 313; VII, 139-140; Ebû Ubeyd, 284-285; Söylemez, *Kûfe*, 324.

²⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 341; V, 126.

Mihricân bayramlarını kutladıklarına²⁸² ve bazı ulemanın Müslümanların Mecûsîlere ait bayram kutlamalarına katılımlarını ciddi olarak da tenkit ettiklerine kaynaklarımızda yer verilmektedir.²⁸³

Sonuç

İslâm öncesinde Araplar, İranlılarla hem komşu hem de bazı bölgelerde beraber yaşamalarından dolayı Mecûsî toplumunu tanımaktaydılar. İlk kez Hz. Peygamber'in 6 / 628 yılında Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev Perviz'e gönderdiği İslâm'a davet mektubu ile başlayan süreç, ileriki dönemde Sâsânîlerin Kadisiye, Celûlâ ve Nihavend Savaşları ile fiilen ortadan kalkması yönünde gelişmiştir.

İslâm, girmiş olduğu bu yeni coğrafî bölgede yaşayan farklı inançlara mensup halklara din özgürlüğünü temin edici ilkeleri sunmuştur. Bu anlamda İslâm ordularının fethettikleri şehirlerdeki Mecûsî halklarla yapmış oldukları antlaşmalar hassaten oldukça önemlidir. Bu antlaşmaların ortak paydası, Mecûsîlerin cizye vergisini ödemeyi kabul ettikleri takdirde İslâm Devleti'nin kendilerine her türlü can, mal, din, vb. korumayı taahhüt etmiş olmasıdır. Nitekim bazı istisnalar hariç, Müslümanlar, Mecûsîlere vergilerini ödedikleri takdirde karışmamış, her türlü hürriyeti tanımışlar, onları kendiışlerinde serbest bırakmışlardır. Buna karşın İslâm'ı Mecûsîlere ne zorla kabul ettirmeye çalışmışlar ne de dinlerinden dolayı herhangi bir zecrî uygulamalara başvurmuşlardır. Ayrıca Müslümanlar, Mecûsîleri zimme halkı olarak kabul ettiklerinden dolayı, onların İslâm hukukuna aykırı da olsa yakın akraba evliliklerine dokunmamışlardır.

Yapılan zimmet antlaşmalarıyla din özgürlüklerini İslâm devletlerinin teminatı altına alan Mecûsîlerin, ibadetlerini icra ettikleri, eğitim ve öğretimlerini devam ettirdikleri yerler olan mabetleri âteşkedeler, yine bu dönemde din adamlarının nezaretinde önceki işlevlerini sürdürmüştür. Nitekim bu durum fetihlerden sonra iki ve üç yüzyıl sonrasında İslâm coğrafyacılara tarafından telif edilen birçok eserde teyit edilmektedir.

Müslümanlar, Mecûsîlere meskûn oldukları bölge ve şehirlerde eskiden olduğu gibi kalmalarına izin vermişler, onları cebrî tehcire tâbi tutmamışlardır. Mecûsîlerin oturdukları şehirlere bazı Müslüman Araplar da yerleşmiş, Mecûsîlerden zaman içinde Müslüman olanlar da eski dindaşları ile yan yana ikamet etmeye devam etmişlerdir. Din ayrılığı sosyal ayrılığa neden olmamıştır. Mecûsîler, Müslümanlarla aynı şehirlerde yaşamışlar, ticaret yapmışlar, şehirlerin imarında çalışmışlardır. Çok eski tarihlerden süre gelen Nevrûz ve Mihricân gibi diğer bayramlarını kutlamalarında

²⁸² Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 46, 441; Wellhausen, *Arap Devleti*, 235.

²⁸³ Beyhakî, IX, 234; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 20.

herhangi bir engelle karşılaşmamışlar, hatta Âzerbaycan'da olduğu gibi bu durumu yaptıkları antlaşma metinlerine koydurmuşlardır. İlerleyen tarihlerde adı geçen bu bayramlar iki toplumun daha iyi kaynaşmasına, hediyeleşmelerle karşılıklı sıcak ilişkilerin kurulmasına neden olmuştur. Hatta özellikle Nevruz kutlamaları bu dönemde öylesine önem kazanmıştır ki Müslümanların da bu kutlamalara katılmaya başladığını görmekteyiz.

Müslümanların hemen hemen hayatın her safhasında Mecûsî beyin ve iş gücünden faydalandıkları görülmektedir. Bu dönemde Müslümanlar, Sâsânîler döneminde vergi memuru, haraç defterlerini tutan ve bürokrasi tecrübesi olan kadroyu genelde korumayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında Mecûsiler, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren özellikle de Emevîler döneminde ordu bünyesinde ve imar faaliyetlerde de yer almışlardır.

Sonuç olarak, Mecûsîler incelediğimiz dönem içerisindeki İslâm Devletleri içerisinde yükümlü oldukları vergilerini ödedikleri sürece insanî olarak her türlü hak ve hukuka sahip olmuşlardır. Kendilerine farklı dinden olmaları dolayısıyla herhangi bir şiddet uygulanmamış, onlar asimilasyona uğramamışlar, kılıç zoru ile İslâmlaştırılmamışlar ve bu dönemde Müslüman toplumla iç içe yaşayarak sosyal hayatın beraberinde getirdiği artı ve eksileri birlikte paylaşmışlardır. Fatih Müslümanlar, kadîm komşuları Mecûsî halklarla ilişkileri İslâm'ın öngörüsü olan, inançlara saygı ve özgürlük temelinde gerçekleşmiştir.

Kaynakça

- Ali, Cevad, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat 1993.
- Âmilî, Bahâüddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed (1031/1622), *el-Keşkül*, I, 323, www.alwaraq.com 18.11.2006.
- Amoretti, B.S., "Sects and Heresies", *The Cambridge History of İnan*, (ed. R.N.Frye), London 1975, IV, 481-519.
- AnaBritannica*, "Âteşkede", İstanbul 1993, III, 268.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer (852/1448), *et-Telhîsu'l-Habîr*, (tah. es-Seyyid Abdullah Hâşim), I-IV, Medine 1964.
- Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara 1979.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdümelik*, Ankara 2001.
- Aycan, İrfan, "Mûsikî", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.
- Aydınlı, Abdullah, "Mansûr b. Zâzân", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 13.
- Bala, Mirza, "Hemedan", *İA*, Eskişehir 1997, V/I, 420-425.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, (tah. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkâyî, I-XIII, Beyrut 1996.

- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Buldân*, (talik, Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1991.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Musa (458/1066), *Şuâbu'l-İmân*, (tah. Muhammed Saîd Besîvenî Zeğlûl), I-VII, Beyrut 1989.
- Bosworth, C.E. "Iran and The Arabs Before İslâm", *The Cambridge History of Iran*, (ed. Ehsan Yarshater), London 1983, Volume III (I), 593-612.
- Boyce, Mary, "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire", *Journal of the American Oriental Society*, XCV, 1975.
- Boyce, Mary, "Âtaskada", *ER*, (ed. Ehsan Yarshater), London 1989, I-II, 9.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (256/869), *el-Edebü'l-Müfred*, (Muhammed Fuad Abdülbâki), Beyrut 1989.
- Bürgel, J. Christopol, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Görüldüğü Şekliyle Zerdüşçülük", *Müslümanların Diğer Dinlere Bakışları*, (ter. Fuat Aydın), İstanbul 2006.
- Cürcânî, Hamza b. Yusuf (345-428), *Târihu Cürcân*, (tah. Muhammed Abdülmüîd Hân), I-II, Beyrut 1981.
- Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1963.
- Dakûkî, Hüseyin Ali, "Hire", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 122-124.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1947.
- Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130.
- EA, "Zoroaster", New York 1957, XXIX, 732.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitabu'l-Emval*, (tah. Muhammed Halil Herâs), Beyrut 1986.
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, (ter. Muhammed Atâ'ullâh), Ankara 1982.
- Ebû'l-Ulâ Mardin, "Haraç", *İA*, Eskişehir 1997, V/I, 224-225.
- Eraslan, Sadık, *Sosyal ve Politik Sonuçları İtibari İle Hz. Ömer Devri Fetih Hareketleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 42-45.
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-din*, (ter. Ahmet Serdaroğlu), I-IV, İstanbul, 1974.
- Güç, Ahmet, "Mâbed", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 276-280.
- Günaltay, Şemseddin, *İran Tarihi*, Ankara, 1987.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (ter. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1993.
- _____, "İlâf", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 63.
- _____, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, (ter. Vecdi Akyüz), İstanbul trz.
- İbn-i Havkal, Ebû'l-Kasım (IV./X.yy.), *Kitabu Sûretü'l-Arz*, (tah. M.J. De Geoje), Leiden 1939.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (tah. Mustafa es-Sakkâ ve ark.), I-IV, Beyrut trz.
- İbn İsfendiyar, Muhammed b. el-Hasan (613/1246'dan sonra), *History of Tabaristan*, (by Edward G. Browne), Leiden 1905.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, (tah. Servet Ukkâşe), Mısır 1992.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (Riyad Abdullah Abdulhadi), I-VIII, Beyrut 1996.

- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebi Yakub (386/996), *el-Fihrist*, (ta'lik, İbrahîm Ramazan), Beyrut 1998.
- İbnü'l-Verdî, Sirâcüddin Ebû Hafs Ömer (861/1456), *Herîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib*, Mısır 1316.
- İbşîhî, Ebu'l-Feth Bahâüddin Muhammed b. Ahmed b. Mansûr (854 / 1450[?]), *el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf*, (tah. Müfid Muhammed Kamîha), I-II, Beyrut 1986.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (340/951-52'den sonra), *Kitabu Mesâlikü'l-Memâlik*, (tah. M.J. de Geoje), Leiden 1927.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddin Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, www.alwaraq.com 24.01.2007.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâilu'l-Arab*, I-V, Beyrut 1997.
- Kılavuz, Ahmed Saim , "Bih-âferîd b. Mâhferdîn" *DİA*, İstanbul 1992, VI, 138.
- Lendering, Jona, "Astyages", www.livius.org/as-at/astayages/astayages.htm, 11.02.2004.
- Key Lesterenc, *Buldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arapçaya ter., Beşîr Firansîs-Korkîs Avvâd), Bağdat 1954.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci, (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1988
- Levy, R., "Persia and The Arabs", *The Legacy of Persia*, edited by A.J. Arberry, London 1953.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemşüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ (390/999), *Kitabu Ahsenî't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, (tah. M. J. De Goeje), Leiden 1906.
- Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir (355/966'dan sonra), *el-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, Kahire trz.
- Mesûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (tas. Abdullah İsmail Sâvî), Bağdat 1938.
- Morony, Michael, "Madjus", *El²*, Leiden 1986, V, 1110-1118.
- Mumtaz Ali, Syed, *Treatmant of Minorities: the Islâmic Model*, www.articles.com\Minorities\treatment_of_minorities.PDF 23.05.2006.
- Nariman, G.K., "Persia and Parsis", *The Iran League*, Bombay 1923.
- Oymak, İskender, "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri", *Türkler*, Ankara 2002, III, 375-384.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hâlid b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 281-282.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 497-502.
- Öztürk, Levent, *Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998.
- Râfî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed (622/ 1226), *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, (Azîzullâh el-Utâridî), Beyrut 1987.
- Ruska, J., "Şîz", *İA*, Eskişehir 1997, XI, 576.
- Sâid el-Endelüsî, *Tabâkâtu'l-Ümem*, (tah. Hayat Bûalevân), Beyrut 1985.
- Sarıçam, İbrahim, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001.
- Schimmel, Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955.
- Sykes, Percy, *A History of Persia*, London 1958.
- Sourdel, D., "Bih'afrîd b. Farwardîn", *El²*, Leiden 1986, I, 1209.
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf (942/1535), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Raşâd*, (tah. Âdil Ahmed Abdilmevcûd – Ali Muhammed Muavviz), I-XII, Beyrut 1993.

- Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Ferkad (189/804), *el-Mebсут li's-Şeybânî*, (tah. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî), Karachi trz.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Rusul ve'l-Mülûk*, (tah. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut trz.
- Takî, Seyyid Muhammed Mustafavî, *İklîm-i Pâris*, Tahran 1375,
- Taraporewala, Irach J., *Zerdüşt Dini*, (ing. ter., Nice Damar), İstanbul 2002.
- Terzi, Mustafa Zeki, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı", *OMÜİFD*, Samsun 1990, I, 41-88.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa Ebû İsa (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, (Ahmed Muhammed Şâkir ve arkadaşları), I-V, Beyrut trz.
- Turtûşî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Velid b. Muhammed (521/1126), *Sirâcu'l-Mülûk*, (ter. Said Aykut), İstanbul 1995.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993.
- Veki', el-Kâdî Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut trz.
- Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîa ve Mesîh Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (ter. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara 1986.
- Yahya b. Maîn, *Târîh*, (tah. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), I-IV, Mekke 1979.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (ta'lik, Halil Mansur), I-II, Beyrut 1999.
- Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdillâh b. Abdillâh (626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, I-VII, Beyrut 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun "Arap", *DİA*, İstanbul 1991, III, 272-276.
- Zarrînkûb, Abd al-Husain, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, (ed. R.N.Frye), I-VII, London 1975.
- Zettersteen, K.V., "Hâlid", *İA*, Eskişehir 1997, V/1, 141-142.